

Politisering en Depolitisering: Macht, Conflict en Ideologie

Promotor: Prof. Dr. Antoon Braeckman

Masterproef aangeboden tot
het verkrijgen van de graad
van Master in de
Wijsbegeerte
door:

Ward Van Hassel

Leuven, 2018

Inhoud

1. Inleiding	5
2. Wat is het politieke?	8
2.1 Het begrip politiek bij Carl Schmitt	8
2.1.1 Vriend en vijand	8
2.1.2 Schmitt en depolitisering	11
2.1.3 Schmitt voor ons	12
2.2 Gramsci's hegemonie als politiek	15
2.2.1 Hegemonie bij Gramsci	15
2.2.2 Common sense en civil society	18
2.2.3 Gramsci's autonome politiek.....	21
2.3 Een post-marxistische begrip van het politieke	24
2.3.1 De laatste breuk met economisme	25
2.3.2 De eerste stap naar een anti-essentialistische begrip van politiek: politiek als de articulatie van discursieve velden.....	30
2.3.3 Stap twee: Subject als discursieve positie en het politieke als de logica van het antagonisme	36
2.3.4 Wat is hegemonie nu?.....	40
2.4 Conclusie: wat is politiek?	43
3 Depolitisering en zijn kenmerken	45
3.1 Wat kan depolitisering inhouden?	45
3.2 Waarheid en depolitisering	48
3.2.1 De premissen van het neoliberalisme	48
3.2.2 Tegen een naturalisering van het kapitalisme.....	52
3.3 Post-politiek in de politieke theorie	56

3.3.1 Een nieuwe samenleving met een nieuwe politiek	56
3.3.2 De derde weg en post-politiek	60
3.4 vertegenwoordiging in een post-democratie	64
4 Conclusie	69
Abstract	73
Bibliografie.....	74

Dankwoord

Een werk zoals deze thesis komt niet voort uit één geest. Daarom zou ik mijn promotor professor Braeckman willen bedanken voor zijn inhoudelijke bijsturingen en zijn steun doorheen dubieuze syntactische constructies. Ook zou ik mijn vader willen bedanken voor het grondig nalezen van mijn teksten op fouten in de orde van de d/t.

1. Inleiding

Elke politiek filosoof zal de tijd waarin hij leeft vermoedelijk interessant of misschien zelfs turbulent vinden. Daarin ben ik geen uitzondering. Er gebeuren werkelijk merkwaardige dingen. Radicaal rechts is aan een opmars bezig in Europa. Zo is na de verkiezingen van 2017 extreemrechts, onder de naam AFD, weer aanwezig in het Duitse parlement.¹ In Oostenrijk overwon rechts en radicaal rechts waarna deze samen een regering vormden². In Polen heerst ‘Recht en Rechtvaardigheid’ en in Hongarije bestuurt de rechtse Orban met ‘Fidesz’ die in de parlementsverkiezingen van 2018 twee derde van de zetels veroverde. De grootste oppositiepartij is het extreem rechtse Jobbik die net geen twintig procent van de stemmen behaalde.³ Bij de presidentsverkiezingen in Frankrijk raakte Marine Le Pen tot in de tweede ronde en in Nederland zat het rechtse PVV de liberalen op de hielen met 13 procent van de stemmen.⁴ In Frankrijk, Duitsland en Nederland kon radicaal rechts uit de regering gehouden worden maar zelfs daar kan hun electoraat niet genegeerd worden. Allemaal zeer intrigerende vaststellingen. Het lijkt er ook op dat we de ondergang van centrum-links meemaken. De PvdA in Nederland en de PS in Frankrijk werden bijna weggevaagd en de PSOE in Spanje, de SPÖ in Oostenrijk, de SPD in Duitsland, en de PD in Italië behaalde slechtere verkiezingsresultaten. Hoe moet het verder met links in Europa?

Wat nog meer zou moeten verontrusten is de klimaatcrisis die zich in het dagdagelijks leven steeds meer laat voelen. De politiek lijkt echter niet echt geïnteresseerd in dit thema en laat betijen in een publiek debat dat resulteert in niet bindende klimaatakkoorden. Maar dat is niet het enige thema waarvoor onze bestuurders hun hoofd in het zand steken. Terwijl de EU koketteert met een dalend aantal vluchtelingen (of migranten), veroorzaakte ze indirect een

¹ Robbe De Graeve, “Uitslagen van de Duitse verkiezingen”, *VRT Nieuws* (24/09/2017), <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2017/09/24/uitslagen-van-de-duitse-verkiezingen/>, geraadpleegd: 20/05/2018.

² Mg, “Regeringsakkoord in Oostenrijk”, *De Standaard* (15/12/2017), http://www.standaard.be/cnt/dmf20171215_0324565, geraadpleegd: 20/05/2018.

³ Kevin Calluy, Marijn Trio, “Viktor Orbán wint Hongaarse verkiezingen en behoudt tweederdemeerderheid”, *Vrt Nieuws* (09/04/2018), <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/04/08/viktor-orban-wint-hongaarse-verkiezingen-en-behoudt-wellicht-abs/>, geraadpleegd 20/05/2018.

⁴ Christine van Tichel, Judit Verstraete, “VVD van Rutte blijft grootste partij in Nederland, PVV van Wilders tweede”, *Vrt Nieuws* (16/03/2017), <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/2.48618?eid=1.2919633>, geraadpleegd 20/05/2018.

slavenhandel in Noord-Afrika. Het verantwoordelijkheidsgevoel lijkt zoek. We kunnen echter nog verder gaan: de groeiende ongelijkheid, de automatisering, een slabakkende economische groei, het mogelijk einde van de welvaartstaat, een hoop polariserende vragen rond identiteit,... Dit zijn allemaal uitdagingen waarvoor onze Europese samenleving staat. Deze thesis zal niet pogen oplossingen aan te brengen voor deze problemen omdat het mijn overtuiging is dat dit stuk voor stuk politieke problemen zijn waarvoor geen eenduidige antwoorden bestaan. Wat wij gaan onderzoeken is waarom het zo onmogelijk lijkt om politieke antwoorden op deze problemen te vinden.

Een antwoord zoeken we vanuit de overtuiging dat oplossingen voor deze problemen alleen maar gevonden kunnen worden als we verder denken dan wat de samenleving als mogelijk acht. Zo'n breuk met het conventionele kan alleen voortkomen uit een politiek project dat een alternatief voorstelt. De mogelijkheid van zo'n ommezwaai in het denken is een centrale vraag in de hedendaagse politieke filosofie die volgens Slavoj Žižek het best uitgedrukt wordt in Lenins oude vraag: Wat te doen? Hoe kunnen we een alternatief in de politieke ruimte introduceren?⁵ Is de liberaal-kapitalistische democratie de ultieme horizon van onze politieke praktijk, of is het mogelijk om het politieke spectrum open te breken voor andere politieke articulaties? Hoe kunnen we de alternatieve politieke projecten introduceren in deze geglobaliseerde context waar alleen neoliberale gedachten mogelijk lijken?⁶ We moeten op zoek naar een politieke filosofie die ons in staat stelt deze vragen te beantwoorden.

In de zoektocht naar radicaal alternatieve politieke projecten botsen we echter op een obstakel: een depolitiserende logica. Als we oplossingen willen vinden, zullen we deze logica en zijn postpolitieke structuren moeten doorgronden. Het is een logica die het eigenlijke politieke reduceert tot een rationele dialoog die gedragen wordt door technocraten en die de politieke elite ertoe brengt elke keuze voor te stellen als één tussen kennis en onwetendheid, tussen expertise en ideologie. Overstijgt men in deze logica werkelijk de ideologie of is deze postpolitieke visie juist een ideologisch hoogstandje? Wat is depolitisering precies? Het is deze

⁵ Slavoj Žižek, Ernesto Laclau, Judith Butler, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left* (London: Verso, 2000) p. 127-128.

⁶ R. Moolenaar, "Slavoj Žižek and the Real subject of Politics", *Studies in East European Thought*, 56, nr. 4 (2004) p. 261.

vraag die centraal zal staan in de zoektocht en die we zullen trachten te beantwoorden in de context van de vraag naar politieke alternatieven.

Vooreerst moeten we definiëren wat het politieke nu precies inhoudt. Hiervoor gaan we de post-marxistische theorie uitgewerkt door Ernesto Laclau en Chantal Mouffe bestuderen. Deze theorie verbindt het marxistisch denken met poststructuralistische theorieën. Ze bekomen zo een anti-essentialistische theorie van het sociale die de politieke ruimte verbreedt. Voor een analyse is het zinvol om eerst de grondslagen van deze theorie bloot te leggen door de politieke theorieën van Carl Schmitt en Antonio Gramsci beknopt voor te stellen. Hierin zullen we de oorsprong van de twee concepten antagonisme en hegemonie in Laclaus' en Mouffes' werk vinden.

Uit een definiëring van de essentie van het politieke kunnen we bepalen wat depolitisering en een postpolitieke maatschappij inhoudt. Dit is dan ook wat we vervolgens gaan doen. De invalshoek op depolitisering is van discursieve aard. We zullen pogen depolitisering te beschrijven als iets dat samenhangt met een maatschappelijk bewustzijn. In zo'n bewustzijn wordt een bepaalde interpretatie van de samenleving als enige echte waarheid naar voor geschoven. Een particuliere logica wordt als universeel voorgesteld. Ze wordt genaturaliseerd. Elke gedachte die buiten de geconstitueerde politieke logica valt, wordt automatisch verworpen. Dit verhindert dat bepaalde breuklijnen of conflicten niet langer het onderwerp van het politiek debat kunnen zijn. Žižek noemt deze depolitisering een nieuw 'denkverbod'.

Deze visie op depolitisering wordt verder uitgewerkt door de relatie tussen waarheid en politiek te schetsen. Een politiek bewustzijn tracht een bepaald beeld van de maatschappij te populariseren. Het is vanuit deze visie op het sociale dat een partij haar beleid afleidt. Vervolgens zullen we de sociologische theorieën bespreken en bekritisieren die een post-politieke samenleving schetsen. Dit zijn de theorieën die aan de basis liggen van de derde weg. We zullen weergeven waarom dit politieke project, ontstaan in de jaren negentig, heeft bijgedragen aan een post-politieke samenleving. Als laatste zullen we de problemen omtrent representatie in de post-politiek weergeven en wat voor gevolgen dit heeft voor de verdeling van de politieke ruimte.

2. Wat is het politieke?

2.1 Het begrip politiek bij Carl Schmitt

We starten ons onderzoek bij Carl Schmitts definitie van politiek. Het is hier echter niet de plaats om een diepgaande beschrijving van Schmitts politieke theorie te geven. Ons doel hier is om zijn theorie zo uit te leggen dat we deze kunnen begrijpen als inspiratiebron voor het werk van Laclau en vooral dat van Mouffe. De eerste vraag die Mouffe stelt over het werk van Schmitt is of we het wel mogen gebruiken. Dit omdat Schmitt het nationaal socialisme steunde in 1933, hetgeen zijn werk moreel problematisch maakt. Zij meent van wel, ook al noemt ze hem een tegenstander, maar wel één met ideeën die handig zijn als we de liberale democratie willen herdenken. Ze wil Schmitt tegen Schmitt gebruiken om een diepgaand begrip van het politieke te ontdekken en zo de tekorten van de triomferende liberale democratie bloot leggen.⁷

2.1.1 Vriend en vijand

Schmitt gaat in zijn boek *Der Begriff des Politischen* trachten om het begrip politiek te bepalen door de politieke categorisering van onze leefwereld naar de voorgrond te halen. Het is de categorie of beter gezegd distinctie die verschillen van de distincties van de andere domeinen van het menselijk handelen en denken zoals het morele, het esthetische en het economische. Zo kunnen we de wereld moreel classificeren in goed en kwaad of het economische in rendabel en niet rendabel. Merk op dat Schmitt politiek en moraliteit sterk van elkaar scheidt. Het politieke moet in een eigen fundamenteel onderscheid gelegen zijn waaruit we politiek handelen kunnen afleiden.

Waarin bestaat het onderscheid dat het politieke constitueert en volledig los staat van de andere categorieën en dus enkel tot zichzelf te herleiden is? Het onderscheid dat het politieke bepaalt is volgens Schmitt het onderscheid tussen vriend en vijand. Dit is louter een

⁷ Chantal Mouffe, *The Challenge of Carl Schmitt* (London: Verso, 1999) p. 3-5.

begripsbepaling waardoor Schmitt geen enkele inhoud toeschrijft aan het politieke. Dit onderscheid is ook zelfstandig. Dit betekent dat het niet tot een ander onderscheid herleid kan worden. Schmitt benadrukt dat de verschillende onderscheiden niet door elkaar gehaald mogen worden. Het politieke onderscheid geeft dan ook niets anders weer dan een graad van verbinding of scheiding. Een 'vijand zijn' houdt niets anders in dan in intensieve zin existentieel anders te zijn, zodat conflict mogelijk is. Deze bepaling is niet afhankelijk van andere criteria. De vreemdeling kan aantrekkelijk of niet-rendabel zijn maar dit is geen vereiste. De politieke vijand is dus ook niet noodzakelijk een morele vijand, hij is niet het kwade. Men heeft echter wel de neiging om de politieke vijand als het kwaad voor te stellen omdat dit het onderscheid mee ondersteunt.⁸

Voor Schmitt is dit geen louter symbolisch onderscheid. Voor hem gaat het om de mogelijkheid van een existentieel onderscheid tussen verschillende groepen. De vijand of vriend is ook geen concurrent, dit zou een verwarring zijn met het economische domein, maar een reëel mogelijke strijdende collectiviteit die tegenover een andere collectief staat. Voor Schmitt gaat het hier dan ook altijd over een publieke vijand, geen persoonlijke. Alle politieke termen zijn door de aard van het politieke onderscheid polemisch van aard. Politiek is altijd polemiek, ook al zijn we ons hier niet meer bewust van. Begrippen als soevereiniteit, staat en absolutisme vallen niet te begrijpen zonder te weten wat tegenover deze woorden staat, wat men er mee wilt bestrijden, weerleggen. Zo staat tegenover soeverein het onderworpen subject en tegenover het absolutisme participatie. Ook het gebruik van het woord politiek zelf heeft een polemisch karakter. Zo gebeurt het soms dat men mensen (politici of ambtenaren) van politiek handelen beschuldigt. Dit houdt in dat de beschuldigde polemisch taalgebruik hanteert. Degene die de beschuldiging maakt impliceert hiermee dat zij zelf niet aan politiek doen. Daarbij verheft hij of zij zichzelf tot een apolitiek standpunt hetgeen ook meteen een legitimering van dit standpunt inhoudt. Dit is echter dé politieke handeling bij uitstek. Zelfs 'politiek' ontsnapt niet aan zijn eigen polemisch karakter.

⁸ Carl Schmitt, *Het Begrip Politiek*, vertaald door Bert Kerkhof en George Kwaad, tweede uitgave (Amsterdam: Boom, 2006) p. 62-64.

Schmitt heeft het over een existentieel onderscheid tussen vrienden en vijanden. Dit kan in een internationale context. Het onderscheid kan echter ook nationaal gemaakt worden als de interne verschillen zo zichtbaar worden dat ze tot een antagonisme leiden. Bij een oorlog of burgeroorlog wordt het verschil tussen vriend en vijand tot het uiterste doorgedreven. Voor Schmitts begrip van het politieke is het ook belangrijk dat de strijd altijd een mogelijkheid is. Er kan geen consensus bereikt worden of vredespact afgesloten worden dat oorlog fundamenteel onmogelijk maakt. Conflict mag men nooit uitsluiten aangezien dit een fundamenteel aspect is van de politieke werkelijkheid. Het is een permanente aanwezige vooronderstelling die ons politieke denken en handelen bepaalt. Zo merkt Schmitt op, als omkering van het gezegde van Clausewitz: politiek is de voortzetting van oorlog met andere middelen. De oorlog heeft voor Schmitt ook nooit een normatieve inhoud. Het heeft louter betekenis in een existentiële zin, in de realiteit van een reële strijd met een reële vijand. Het gaat over het 'dat' van onze collectieve manier van leven en niet om een inhoud die moet verdedigd worden. Oorlog kan dan ook nooit een rechtvaardiging vereisen, ze is alleen politiek zinvol om het voortbestaan van het eigen volk te garanderen.

Om dit te onderbouwen geeft hij weer hoe pacifisten nog steeds een politiek onderscheid maken; namelijk, tussen henzelf en de niet-pacifisten. In de meest radicale vorm kan dit leiden tot een oorlog tegen de oorlog. Hun motief is van politieke aard aangezien ze vrienden en vijanden aanduiden. Elk onderscheid kan politiek worden als het verschil zo intens wordt dat het tot oorlog kan motiveren. Een goed voorbeeld is de vakbond, die meer wordt dan een economische organisatie als ze de klassenstrijd serieus neemt en bereid is tot revolutie over te gaan. De intensiteit van het onderscheid neemt toe naarmate de vijand het eigen bestaan in gevaar brengt, een existentiële dreiging wordt. Men ervaart de vijand als diegene die de eigen groep wil vernietigen. Zo kan de vakbond tot politiek handelen over gaan als de groep waarvoor die vakbond staat zich existentieel in haar bestaan bedreigd voelt. Of iets politiek wordt heeft niet met inhoud te maken maar louter met een graad van intensiteit.

Uit het begrip van het politieke volgt het pluriversum van een statenwereld. Politieke eenheid vooronderstelt een vijand, zijnde een andere politieke eenheid. Politieke eenheid kan krachtens haar wezen niet universeel zijn aangezien ze afhankelijk is van een externe vijand.

Zo sluit het begrip mensheid de idee van een vijand uit omdat de vijand per definitie ook altijd een mens is. Mensheid kan dus nooit een politiek begrip zijn. Dat oorlog in de naam van de mensheid gevoerd wordt is hier geen weerlegging maar heeft enkel een bijzonder intense politieke zin. Als men dit doet dan eigent een staat zich louter een universeel begrip toe tegenover zijn tegenstander om zich met dat begrip te identificeren. Bijgevolg is men genoodzaakt de oorlog tot een uiterste onmenselijkheid te drijven.⁹ De grootste verwarringen ontstaat wanneer begrippen als recht en vrede op een politieke manier gebruikt worden zodat ze een helder politiek denken verhinderen, de eigen politieke aspiraties legitimeren en de vijand diskwalificeren of demoraliseren. Het lijkt er op dat het ontkennen van het politieke onderscheid tussen vriend en vijand juist de meest barbaarse gevolgen heeft.¹⁰

2.1.2 Schmitt en depolitisering

Schmitt bepaalde ook al vanuit zijn eigen theorie wat depolitisering precies betekent. Depolitisering schrijft hij in eerste instantie toe aan de opkomst van het liberalisme die alle politieke ideeën op een bepaalde manier heeft aangetast. Het liberalisme heeft, volgens hem, het politieke kunnen ontlopen en heeft heel veel domeinen weten te neutraliseren en depolitiseren. Deze depolitisering heeft uiteraard een politieke betekenis aangezien het liberalisme een politiek project is. Kunnen er echter politieke ideeën uit het liberalisme komen? Volgens Schmitt niet aangezien het liberalisme het heeft over personen als autonome individuen en het politieke noodzakelijk betrekking heeft op collectiviteiten. Dit leidt volgens hem tot een kritiek vanuit het liberalisme op allerhande politieke machts- en staatsvormen maar nooit tot een eigen positieve theorie van de staat en politiek. Het liberalisme blijft beperkt tot een liberale kritiek op de economie en een kritiek op de staat omwille van de bescherming van individuele vrijheden. Er is nooit sprake van een liberale politiek *tout court*.

⁹ Hiermee kan men veel hedendaagse conflicten verduidelijken. Denk aan de strijd tegen het terrorisme. Wanneer G. W. Bush de vijand beschreef als *'the axis of evil'* verwarde hij politieke en ethische categorieën. De terrorist en daarbij alle moslims werden niet louter een vijand maar bovendien kwade, iets dat te allen prijze vernietigd moest worden. Dit leidde tot allerlei onmenselijke praktijken.

¹⁰ Carl Schmitt, *Het Begrip Politiek*, vertaald door Bert Kerkhof en George Kwaad, tweede uitgave (Amsterdam: Boom, 2006) p. 64-90.

Op deze manier ontwijkt het liberalisme het politieke en positioneert het zich tussen ethiek en economie. Dit vindt men ook terug in de begrippen die het liberalisme hanteert. Deze begrippen zweven steeds tussen ethiek en economie. Door deze reeks van gedemilitariseerde en gedepolitiseerde begrippen wordt het politieke uitgeroeid. Volgens Schmitt wordt in dit begrippensysteem privé-eigendom het centrum van de wereld. Het politieke begrip 'strijd' wordt in het liberale denken aan de kant van de economie getransformeerd in concurrentie en aan de geestelijke kant naar discussie. Zo verandert het duidelijk onderscheid tussen oorlog en vrede in eeuwige dynamiek tussen discussie en concurrentie. Het volk wordt publiek en de massa wordt conceptueel opgedeeld in consumenten en producenten. Overheersing en macht worden ook veranderd in, aan de zijde van de kennis, propaganda en aan de economische kant in controle. Hierbij komt ook dat de verschillende domeinen (zoals het economische en politieke) als autonoom van elkaar worden voorgesteld. Zo is de moraal autonoom ten overstaan van de metafysica en de wetenschap is autonoom ten overstaan van de moraal. Het beste voorbeeld is de autonomie van de economie waarvan de normen en wetten verzelfstandigd zijn. Zo ging men van politieke economie naar een begrip van economie als een exacte wetenschap. Een domein dat losstaat van maatschappelijke interventie. De politiek wordt van elke eigen geldigheid ontdaan en onderworpen aan de moraal, het recht en de economie.¹¹ Het is uiteindelijk het schijnbaar uitbannen van conflict dat Schmitt als depolitisering bestempelt.

2.1.3 Schmitt voor ons

Uiteindelijk gaat het voor Schmitt over de constitutie van het eigen volk door een categorisering van de mensheid in vrienden of vijanden. Het maken van dit onderscheid constitueert het eigen volk en daarbij ook een sociale orde. Hij is niet meteen geïnteresseerd in de inhoud van deze orde als hij het politieke beschrijft. Voor hem gaat politiek over de keuze voor een orde. De keuze is altijd een keuze tussen verschillende ordes. Het verwerpen van de bestaande orde houdt dus nooit een verwerping van orde op zich in. U kunt niet anders dan een andere sociale orde in de plaats stellen. Daar komt bij dat hij overtuigd is van de fragiliteit en contingentie van elke

¹¹ Ibid, p. 101-105.

orde. Zo verwijst hij vaak in andere werken naar Hobbes' dictum *Auctoritas non veritas facit legem*. Dit dictum stelt dat het gezag, en niet de waarheid aan de basis van de wet ligt. De instelling van wet en orde heeft geen definitieve waarheidsgrond.¹² Dit idee benadrukt hij ook nog eens in zijn essay *het tijdperk van neutralisering en depolitisering* waar hij stelt dat er binnen het politieke terrein uiteindelijk niets is buiten het conflict, het politieke.¹³

De manier waarop hij depolitisering en conflictualiteit verbindt, zal onze opstap zijn om te bepalen wat politisering en depolitisering kan betekenen. De voornaamste les die we moeten trekken uit de theorie van Schmitt is dat er gevaar schuilgaat in de zelfgenoegzaamheid van de triomferende liberale democratie. We hebben de indruk dat na de val van de Sovjet-Unie enkele fundamentele breuklijnen uit onze leefwereld verbannen zijn zodat we politiek kunnen vervangen door ethiek.¹⁴ Schmitts theorie beargumenteert dat deze hoop tevergeefs is. In sommige kringen heerst het idee dat het verdwijnen van de klassentegenstellingen en het einde van een systematisch bipolaire confrontatie tussen links en rechts de conventionele politiek overbodig heeft gemaakt. Er is een consensus bereikt door de traditionele partijen die niet uitgedaagd kan worden. Bijgevolg heeft het liberaal-democratisch kapitalisme zich gepositioneerd als enige rationele moderne organisatievorm waarvan de legitimiteit louter door irrationele argumenten in twijfel kan getrokken worden. Dit vooronderstelt dat politiek zoals gedefinieerd door Schmitt, uitgeroeid is. Door in theoretische zin antagonismen weg te denken, verdwijnen ze echter niet uit de werkelijkheid.¹⁵

Dit initiële idee over wat politiek en depolitisering inhoudt gaan we verder aanvullen door de invalshoek van Gramsci. Hij probeerde niet te bepalen wat het ontologisch statuut van het politieke inhoudt maar trachtte de marxistische traditie aan te vullen door een theorie te ontwikkelen die sociaal-politieke veranderingen kon verklaren zonder direct te verwijzen naar een economische basis zoals men deed in het vulgair marxisme. Hij deed dit om te begrijpen

¹² W. A. De Wit, *Inleiding Het Begrip Politiek*, door Carl Schmitt, 2e dr. (Amsterdam: Boom, 2006) p. 15.

¹³ Carl Schmitt, *Het Begrip Politiek*, vertaald door Bert Kerkhof en George Kwaad, tweede uitgave (Amsterdam: Boom, 2006) p. 128.

¹⁴ Denk hierbij aan de deliberatieve politieke theorie van Habermas.

¹⁵ Chantal Mouffe, *The Challenge of Carl Schmitt* (London: Verso, 1999) p. 2-3.

waarom Italië in de jaren na de eerste wereldoorlog zo ontvankelijk was voor het fascisme. Hierdoor creëerde hij een theorie die de politieke praktijk beschrijft en legde hierin ook sterk de nadruk op de relatie tussen de maatschappij en wat de politiek inhoudt. Wat we ook moeten vermelden is dat Gramsci politiek, zoals elke marxist, als een strijd verstaat. Hij denkt de politieke strijd in termen van oorlog. Zo verwijst hij naar een *war of position* als de politieke strijd in een land met een sterk uitgebouwde burgermaatschappij. Echter lijkt het of deze strijd finaal beslecht kan worden. Dat dit Gramsci's intentie was lijkt mij sterk maar het is wel een probleem waar we mee blijven zitten. Eén ideologie kan zoveel macht vergaren tot dat ze op een punt komt dat ze niet meer uitgedaagd kan worden, dit zou een einde van het politieke inhouden.

2.2 Gramsci's hegemonie als politiek

Net zoals bij Schmitt gaan we Gramsci's theorie uiteenzetten met als doel een dieper inzicht te verwerven in de post-marxistische bepaling van het politieke. Dit gaan we doen door het concept hegemonie centraal te zetten. Dit doen we omdat het centraal staat in Gramsci's werk en het dichtst bij zijn idee van politiek ligt maar ook omdat Laclau en Mouffe hun herinterpretatie van dit begrip centraal zetten in hun theorie. We zullen ons laten leiden door Gramsci's idee van de hegemonische strijd en deze uitleggen aan de hand van de concepten die dit begrip ondersteunen. Het is belangrijk om te onthouden dat als Gramsci het heeft over de hegemonische strijd dit altijd een strijd is tussen de burgerij en het proletariaat. De samenleving is in deze twee categorieën verdeeld. Hegemonische praktijken zijn politieke strategieën om de macht over de maatschappij van één van de twee klassen te bewerkstelligen.

2.2.1 Hegemonie bij Gramsci

In zijn werk stelt Gramsci niet rechtstreeks de vraag naar de aard van het politieke. Wat hij nastreeft in zijn werk is te verklaren waarom Italië zo vatbaar is voor de fascistische dreiging in de jaren twintig en dertig maar ook waarom de socialistische revoluties in de jaren na de eerste wereldoorlog mislukten. De marxistische traditie die hij kende, leerde hem weinig over vormen van politieke macht en de concrete relaties tussen sociale klassen, politieke representatie en de cultureel-ideologische strekkingen waartussen conflicten heersen. In het klassieke marxisme was er geen gedetailleerde analyse van de superstructuur, of de politieke sfeer¹⁶ aangezien deze volledig te herleiden was tot de economische onderbouw. Zijn onderzoek naar deze machtsstructuren is juist de meerwaarde die hij bijdraagt aan de theorie die we verder gaan bespreken. De inspiratie voor de verbreding van de superstructuur vindt hij bij Lenin die al een vorm van autonomie van de politiek zal erkennen en invoeren in de context van de Russische revolutie. Voor Gramsci zullen socio-economische veranderingen niet vanzelf tot politieke

¹⁶ Met superstructuur wordt in het vulgair marxisme het bewustzijn of ideologie van de verschillende klassen bedoeld. Dit is waar het politieke zich afspeelt. De superstructuur is echter volledig gedetermineerd door de economische basis.

verandering leiden. Ze vormen alleen de omstandigheden waarin verandering mogelijk wordt.¹⁷ Zo corrigeert Gramsci de klassieke marxistische theorie. De ideologische superstructuur krijgt prioriteit op de economische structuur.

Wat bedoelt Gramsci nu met hegemonie? De term werd het eerst geïntroduceerd door Lenin om de nood aan klassenallianties weer te geven.¹⁸ Gramsci maakt van dit concept van Lenin een concept om de samenleving te begrijpen en te veranderen. We kunnen hegemonie vatten als de eindfase van een revolutionaire beweging. Deze beweging start bij economische-corporatistische solidariteit in één bepaalde sector. Denk hierbij aan bijvoorbeeld spoorwegarbeiders die hun sociale rechten willen verdedigen en daartoe een vakbond oprichten. De arbeiders worden er zich van bewust dat ze allemaal lotgenoten zijn en zich moeten organiseren. Het volgende moment in de beweging houdt in dat een sociale klasse bewust wordt van zichzelf. Deze bewustwording, zoals ‘het bewust worden van de arbeiders, heeft echter slechts tot gevolg dat ze hun belangen in het economisch domein gaan verdedigen.

Het laatste moment is het hegemonische moment. Dit is het politieke moment waar men de corporatistische grenzen van de economische klassen overstijgt en waar de belangen van de fundamentele klasse (kapitalisten of proletariaat) samen moeten vallen met die van ondergeschikte groepen. Dit houdt in dat ze niet langer louter de belangen van de arbeiders (of kapitalisten) propageren maar deze verbinden met andere eisen (denk aan de democratische eis of die van de landbouwers). Men wordt zich bewust van zichzelf als een ideologische groep (denk aan de bewustwording van de arbeiders) met een politiek project. Men leert zichzelf kennen als een historische actor die strijd om de gehele sociale ruimte te kunnen bepalen.

Dit alles kan alleen maar gebeuren als het politiek project van bijvoorbeeld de arbeiders breder wordt. Andere sociale groepen moeten mee op de kar springen. Hegemonie houdt dus een universalisering van een particuliere ideologie in. Het is de eindfase van een succesvol politiek project. Preciezer gezegd: een ideologie komt aan de macht. Het innovatieve situeert

¹⁷ Antonio Gramsci, *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs (London: Lawrence and Wishart, 1999) p. 189-190.

¹⁸ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. 45.

zich in het feit dat als men werkelijk aan de macht komt men niet alleen een economische en politieke eenheid constitueert maar ook een intellectuele en morele eenheid. De universalisering van een ideologie houdt een leiderschap in die de klasse en de andere sociale krachten verenigt tot een intellectuele en morele eenheid. Het is dit proces dat we verder gaan beschrijven om duidelijk weer te geven wat hegemonie precies inhoudt.¹⁹

Hegemonie gaat over het verbinden van sociale groepen onder de leiding van één fundamentele klasse. In zijn tekst: *Notes on the Southern Question* zegt Gramsci dat het proletariaat de leidende en dominante klasse kan worden maar alleen wanneer ze een systeem van klassenallianties kan vormen die hen in staat stelt de meerderheid van de werkende populatie te mobiliseren tegen het kapitalisme.²⁰ Het vormen van de *common sense* in het maatschappelijk middenveld heeft als doel om sociale groepen die niet tot de arbeidersklasse of burgerij behoren te verbinden met één van de twee klassen. Deze verbinding houdt echter een werkelijke versmelting van de belangen van één klasse met de belangen van een andere in. Volgens Gramsci vormt men zo een *nationale volksbeweging (national-popular)*. Zo'n nationale volksbeweging moet men zich voorstellen als een breed maatschappelijk verbond dat verschillende eisen bundelt in een collectieve wil. Bij Gramsci houdt dit in dat er andere eisen opgenomen worden in het partij programma. Zo zou een socialistische partij van vrouwenrechten en rechten voor etnische minderheden partijstandpunten kunnen maken om de partij te verbinden met de groepen die deze rechten willen afdwingen. Deze eisen komen niet direct voort uit een positie in de productieverhoudingen van de arbeiders maar worden er om hegemoniaal-strategische redenen wel mee verbonden. Hegemonie blijft echter afhankelijk van een fundamentele klasse, het proletariaat of burgerij, maar vereist de unificatie van verschillende maatschappelijke krachten. Het is het samenbrengen van deze sociale krachten

¹⁹ Antonio Gramsci, "Analysis of Situations: Relations of Force", in *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, vertaald door Quintin Hoare en Geoffrey Nowell Smith (London: Lawrence and Wishart, 1971), p.181-182.

²⁰ Antonio Gramsci, "Notes on the Southern Question", in *a Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs (London: Lawrence and Wishart, 1999) p. 173.

door een gedeeld verstaan van de wereld dat een collectieve wil vormt, ze delen een cultuur. Dit cultureel samenbrengen staat centraal in de hegemonische strategie.²¹

2.2.2 *Common sense en civil society*

Hoe werkt dit verbinden van sociale krachten? De hegemonische machtsrelatie is er niet louter één van dominantie maar houdt ook een moreel en intellectueel leiderschap in, een ideologische ‘onderwerping’. Dit is een andere manier om macht te vergaren. Vanuit dit perspectief kunnen we hegemonie beschrijven als “*georganiseerde instemming*” (*organised consent*). Gramsci speelt met het idee dat wij allemaal filosofen zijn maar dat onze gedachten, ons bewustzijn van onszelf, de *common sense* of gezond verstand, ongestructureerd is. Hierdoor kunnen wij onze situatie niet altijd goed analyseren. Wat dit leiderschap dan inhoudt is dat een partij-ideologie structuur en vorm geeft aan de *common sense*. De hegemoniale macht gaat mensen werkelijk cultiveren. Ze geeft de volkse kennis en cultuur vorm zodat deze zich gaan verbinden met de machtspositie van een bepaalde sociale groep. Dat een bepaald beleid gevoerd wordt, wordt op die manier vanzelfsprekend. Dit is dan regeren zonder dwang. Gramsci heeft als doel een politieke en culturele strategie (dus een hegemonische strategie) voor het socialisme te ontwikkelen.²² Zo zegt Gramsci dat een sociale groep eerst al ‘leiderschap’ kan en moet uitoefenen vooraleer ze aan bestuursmacht kan winnen (dit is één van de belangrijkste voorwaarden voor het winnen van zo’n macht). Vervolgens wordt ze dominant wanneer ze macht uitoefent; maar zelfs als ze deze macht onder controle heeft moet ze leiderschap blijven tonen.²³

In welke ruimte neemt men een hegemonische machtspositie in? Gramsci maakt een onderscheid tussen twee niveaus in de superstructuur: de politieke maatschappij en het

²¹ Antonio Gramsci, *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs (London: Lawrence and Wishart, 1999) p. 366-368.

²² Michèle Barrett, “Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau en Mouffe” (London: Verso, 1994) p. 235-237.

²³ Antonio Gramsci, “Notes on Italian History”, in *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, vertaald door Quintin Hoare en Geoffrey Nowell Smith (London: Lawrence and Wishart, 1971) p. 57-58 .

maatschappelijk middenveld of *civil society*. De politieke maatschappij correspondeert met de functie van directe overheersing die de dominante macht uitoefent over de maatschappij door middel van de staat en de wetgeving. Het maatschappelijk middenveld correspondeert als tweede niveau met de functie van hegemonie die een culturele dominantie inhoudt.²⁴ De burgermaatschappij bevat het geheel aan ideologisch-culturele relaties, het spirituele en intellectuele leven. Het is het geheel van private organisaties, de kerk, vakbond, onderwijs, politieke partijen, ... Deze worden onderscheiden van de productieverhoudingen en de organisatie van de staat. Dit is de ruimte waar de kapitalist, arbeider en andere groepen in een ideologisch en politiek conflict treden zoals we boven beschreven hebben. Het is de plaats van de klassenstrijd maar ook die van alle andere maatschappelijke conflicten. Hier wordt om de hegemonie gestreden.

Hierdoor wordt politiek geen specifieke en gespecialiseerde activiteit meer; ze vindt plaats in de hele maatschappij. De politieke maatschappij is dan het geheel aan dwingende relaties die geïnstitutionaliseerd zijn in de staat. Bijgevolg is de staat een instrumenteel orgaan dat zijn inhoud louter afleidt uit de *common sense* in de burgermaatschappij. De staat en zijn instellingen zijn structureel en inhoudelijk een reflectie van de hegemonie in *civil society*. We moeten de scheiding tussen staat en *civil society* niet zien als een werkelijke, fysieke scheiding, maar als een methodologisch scheiding, bedoeld om twee aspecten van de maatschappij te verklaren. Het zijn de intellectuelen die deze ondergeschikte functies van sociale hegemonie uitoefenen in de burgermaatschappij. Zij organiseren de spontane instemming.²⁵ Een ander gevolg van deze theoretische verschuiving is dat de plaats van de macht verandert. Deze ligt niet meer uitsluitend in de staat maar deels ook in de relaties in de burgermaatschappij. Zo is macht verdeeld in de samenleving en tegelijk geconcentreerd in het staatsapparaat. Gramsci noemt dit de *integrale staat* omdat het uitoefenen van macht niet meer beperkt is tot de staat; de hegemonie sijpelt doorheen heel de samenleving. Het politieke erkent het onderscheid tussen

²⁴ Antonio Gramsci, "Intellectuals and Education", in *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs (London: Lawrence and Wishart, 1999) p. 306.

²⁵ Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society", in *Gramsci and Marxist Theory*, onder redactie van Chantal Mouffe (London: Routledge, 1979) p. 30-32.

publiek en privaat niet. Elke strijd om zich tegen deze macht te verzetten, vindt dan ook plaats in heel de maatschappij.

Het laatste concept dat we aanhalen is het *historisch blok*. Als een klasse hegemonie wil bereiken moet het ook de productieverhoudingen bepalen. Zo zegt Gramsci dat de bourgeoisie enkel de burgermaatschappij kon leiden omdat zij de economische sfeer beheerste. Een historisch blok is dus gevormd als een klasse zowel in de superstructuur als in de economische basis dominant is. Hierdoor is de klassieke marxistische scheiding tussen infrastructuur (de economische basis) en de suprastructuur (politieke sfeer), waar de suprastructuur volledig gedetermineerd is door de infrastructuur, niet meer van toepassing bij Gramsci. Hij verzet zich dan ook sterk tegen dit economisme: “De bewering (aanwezig als een essentieel postulaat van het historisch materialisme) dat elke politieke en ideologische schommeling voorgesteld en verklaard kan worden als een directe uitdrukking van de structuur, moet in theorie gecontesteerd worden als primitief infantilisme.”²⁶ Volgens hem lopen de economische basis en de politiek in elkaar over. Met politieke beslissingen kan men de economische structuur beïnvloeden en omgekeerd: de economie beïnvloedt ook de politiek. Gramsci vat deze relatie met het concept *historisch blok*. Zo zegt hij dat het niet waar is dat de filosofie van de praxis de structuur van de suprastructuur loskoppelt, liever, begrijpt het hun ontwikkeling als intiem verbonden en noodzakelijk samenhangend en wederzijds. Noch kan deze structuur vergeleken worden met een ‘verdoken God’, zelfs als metafoor.²⁷ Wanneer deze maatschappelijke structuur afbrokkelt, heeft Gramsci het over een organische crisis. De maatschappij bevindt zich dan in een staat van wanorde aangezien er geen moreel, cultureel leiderschap is. Het is deze kritiek op het economisch reductionisme van het vulgair marxisme dat cruciaal is voor rest van ons begrip van het politieke aangezien deze kritiek door Laclau en Mouffe geradicaliseerd wordt.

²⁶ Antonio Gramsci, “Structure and Superstructure (i)”, in *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs (London: Lawrence and Wishart, 1999), p. 190.

²⁷ Antonio Gramsci, “The Concept of ‘Historical Blok’”, in *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs (London: Lawrence and Wishart, 1999), p. 193.

2.2.3 Gramsci's autonome politiek

We kunnen besluiten dat Gramsci's concept van het politieke terug te voeren is tot zijn idee van hegemonische praktijk. Dit houdt in dat er een klasse allianties vormt met andere sociale krachten om een (*nationale*) *volksbeweging* te vormen die de culturele en intellectuele eenmaking inhoudt van deze verschillende sociale krachten. Deze eenmaking komt tot stand in de burgermaatschappij dat het geheel van de publieke instituten en de *common sense* omvat. De hegemonische praktijk van deze klasse is pas volbracht als zij ook de macht van de staat grijpt en de productieverhoudingen beheerst. Dan vormt ze een historisch blok dat gedurende een bepaalde tijd de *common sense* en de productieverhoudingen bepaalt. Het is deze hegemonische praktijk die bij Gramsci de kunst en de wetenschap van de politiek vormt.

Wat we hier moeten opmerken is dat politiek voor Gramsci voor een deel te maken heeft met het beïnvloeden van het bewustzijn. Het denken krijgt zo een sociale functie. Hierdoor is Gramsci's theorie er vooral één over ideologie en dit betekent een breuk met het reductionistisch economisme van het klassieke marxisme. Volgens Chantal Mouffe steunt dit economisme op drie principes. Het eerste principe is dat alle subjecten gedetermineerd zijn door de klasse waartoe ze behoren. Het tweede houdt in dat sociale klassen hun eigen ideologie hebben. Het derde en laatste principe houdt in dat alle ideologische elementen noodzakelijk tot een klasse behoren. Voor Gramsci vallen politieke subjecten niet noodzakelijk samen met hun sociale klasse. Voor hem is het politieke subject een collectieve wil die bepaalde normen volgt omdat hij gecultiveerd is door een hegemonisch systeem. De subjecten van de economische ruimte worden zo niet direct vertaald naar politieke subjecten. Door de breuk met het eerste principe van het economisme kan Gramsci hegemonie anders denken dan een pure zaak van economische klasse; met name als een superieure eenheid waar uiteenlopende participerende elementen samen smelten.

We moeten ons dan echter de vraag stellen hoe er een werkelijke ideologische eenheid tussen sociale groepen gecreëerd kan worden. Een antwoord hierop vinden we in hoe Gramsci zich de constitutie van een andere *common sense* inbeeldt. Hier is intellectueel en moreel leiderschap belangrijk. Door een herstructurering van de *common sense* wordt er een collectieve

wil gevormd die bestaat uit de centrale klasse en zijn bondgenoten. Dit vereist de creatie van een nieuw wereldbeeld dat een transformatie en herarticulatie van het al bestaande wereldbeeld inhoudt. Een ideologische strijd verwerpt niet zomaar een ideologisch systeem maar herarticuleert het en geeft een andere betekenis aan de elementen waaruit het opgebouwd is. Zo bouwt men een nieuw systeem. Deze vorm van hervorming is onmogelijk te verzoenen met de andere twee principes van het economisch reductionisme. Deze houden namelijk in dat ideologieën verbonden zijn met sociale klassen en dat ideologische elementen noodzakelijk tot een bepaalde klasse behoren. Het enige wat men in dat geval kan doen is de ene ideologie onderwerpen of vervangen door een andere.

Toch draagt Gramsci's theorie nog steeds een reductionistisch element in zich. Dit komt aan de oppervlakte zodra we vragen naar het principe dat een hegemoniaal ideologisch systeem bij elkaar houdt. De eenheid van een ideologisch systeem spruit voort uit zijn articulatieprincipe dat altijd aangereikt wordt door de hegemonische klassen. Dit articulatieprincipe noemt Gramsci het hegemonisch principe. Meer precies is dit een waardensysteem dat de inhoud en het belang van de verschillende ideologische elementen bepaalt. Dit waardensysteem wordt altijd bepaald onder verwijzing naar de klasse en wortelt in die zin in productierelaties. Het is geen volledige determinatie maar het geeft wel een bepaald karakter aan de ideologische elementen: het stuurt ze. Het is door dit hegemonisch principe dat het bewustzijn of de ideologie zijn klassen karakter krijgt. Een ideologie is dus altijd de uitdrukking van een fundamentele klasse. De hegemonische strijd is te vinden in een praktijk van dearticulatie en herarticulatie. Het is de dearticulatie van de bestaande ideologische kaders en de combinatie van verschillende sociale groepen die deze inhoudt. Tegelijkertijd is het de herarticulatie van deze ideologische elementen in een nieuw politiek project met nieuwe bondgenoten die beter in staat zou moeten zijn om binnen een nieuwe context hegemonisch te worden.. Degene die de elementen zo kan verbinden met andere ideologische elementen dat ze deze samen in een nieuw politiek project kunnen gearticuleerd worden, een *nationale burgerbeweging* vormen, wint de strijd.²⁸

²⁸ Chantal Mouffe, *Gramsci and Marxist Theory* (London: Routledge, 1979) p. 188-195.

Op die manier vinden we bij Gramsci een combinatie van een autonome politieke/ideologische strijd, geleid door hegemoniale principes, maar die op het laatste moment alsnog gedetermineerd blijkt door de economie. Het is dit laatste punt van reductionisme waarmee Laclau en Mouffe komaf maken. Dit vergt echter een andere theoretische insteek. Het is dan ook niet te verwonderen dat Gramsci niet in staat was om de politiek volledig autonoom te denken binnen de marxistische theorie. Tegelijk heeft Gramsci een overtuigende politieke theorie uitgedacht. Het is voor het eerst in de marxistische traditie dat politiek een dimensie wordt die actief is in alle menselijke activiteiten. Als geen enkel individu subject kan worden zonder participatie aan het collectieve leven, is er geen enkel aspect van de menselijke ervaring die kan ontsnappen aan het politieke.²⁹ Het is belangrijk dat we bepaalde concepten zoals *civil society* en *common sense* in onze gedachten houden als we de theorie van Laclau en Mouffe bespreken. Deze termen zijn hier niet meer expliciet aanwezig maar liggen wel aan de basis van wat zij begrijpen onder politieke praktijk.

²⁹ Ibid, p. 200-201.

2.3 Een post-marxistische begrip van het politieke

We hebben nu twee theorieën besproken die een eigen beeld vormen van het politieke. Ook al lijken ze niet direct met elkaar in verband te staan. Ze proberen toch op een bepaalde manier beide hetzelfde te doen. Schmitt's politieke moment en Gramsci's notie van hegemonie zijn twee verschillende pogingen om het politieke als het constituerende moment van een samenleving te theoretiseren. Het bepalen van de ander bij Schmitt en de vorming van een hegemonie zijn beide pogingen om via een reflectie over macht, uitdrukking te geven aan de inhoud en de grenzen van een samenleving.³⁰ Schmitt focust op de constitutie van de samenleving door het te onderscheiden van een externe vijand. Gramsci beschrijft hoe de samenleving intern verbonden wordt. Hierdoor ontdekken beiden ook de kracht die aan een collectieve wil kan ontspruiten. Het zijn Laclau en Mouffe die in hun boek *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics* beide denkers gaan combineren met een brede anti-essentialistische stroming om hun post-marxistisch begrip van het politieke te vormen. Ze zullen het begrip hegemonie en Schmitt's ideeën over het onvermijdbare antagonisme op een post-fundamentalistische manier radicaliseren.

Hun boek begint met de vaststelling dat het klassieke Marxisme en Leninisme de nieuwe vormen van kapitalisme niet meer konden verklaren. Alleen via Gramsci kan er nog vooruitgang geboekt worden. Hun theorie wordt post-marxistisch genoemd. Voor Laclau en Mouffe betekent dit dat de marxistische categorieën in het licht van de hedendaagse realiteit herdacht worden. Het is een toe-eigening van de marxistische theorie maar ook een poging om voorbij het marxisme te gaan. Als het ontische (het feitelijk bestaan) verandert zal er ook een nieuw ontologisch paradigma nodig zijn om deze nieuwe werkelijkheid te begrijpen, zo gaat hun redenering.³¹ Hierbij is het ook belangrijk om te benadrukken dat Mouffe een onderscheid maakt tussen 'het politieke' en 'politiek'. Politiek gaat over het ontische, de verzameling praktijken die aanwezig zijn in de conventionele politiek. 'Het politieke' richt zich tot het

³⁰ Andreas Kalyvas, "Hegemonic sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the constituent prince", *Journal of Political Ideologies* 5, nr. 3 (2000) p. 344.

³¹ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Inleiding Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. viii-x.

ontologische, de essentie van het politieke. Dit gaat dan over de manier waarop onze samenleving gesticht wordt. Mouffe en Laclau vullen dit in door antagonisme die constitutief is voor de menselijke samenleving. Politiek is voor hen de verzameling van praktijken en instituties die een orde constitueren, namelijk hegemonie. Het menselijk samenleven ordenen in een context van antagonisme geleverd door het politieke. Hier zullen we ons op beide aspecten richten om depolitisering te bepalen. Ons begrip van het politieke zal zowel het ontologische als ontische in rekening nemen. Het fundament van depolitisering ligt in een misvatting omtrent 'het politieke' maar komt op veel manieren tot uiting in politiek.³²

Ze ontwikkelen hun theorie door het politieke en daarbij het sociale te zien als een discursieve ruimte. Taal is het fundament van onze politieke existentie: het medium waardoor we dingen kennen. Het is in het gebruik van taal als een praktijk waar betekenis aan woorden gegeven wordt dat zij de politiek praktijk gaan situeren. Voor hen is de politieke praktijk primair een talige praktijk. Zij gaan taal begrijpen als een differentieel systeem. In de taal ontlene woorden (tekens) hun betekenis aan hun onderscheid met andere woorden in het systeem. De betekenis van een woord wordt dus bepaald door zijn verwijzingsrelaties met andere woorden. Betekenis komt dan voort uit een systeem van differentie. Zo kunnen we uiteindelijk enkel betekenis geven aan woorden door te refereren naar het totaal gesloten taalsysteem. Laclau en Mouffe zullen de poststructuralistische versie van deze structuralistische taaltheorie volgen. Eenvoudig gezegd houdt dit in dat taalsystemen nooit gesloten zijn waardoor de betekenis van een woord nooit volledig bepaald kan worden. Bijgevolg is er geen noodzakelijke relatie tussen het woord als teken en de betekenis ervan.³³

2.3.1 De laatste breuk met economisme

Laclau en Mouffe proberen de socialistische theorie te herdenken zonder economisch determinisme. Daarom begint hun boek bij de constructie van een genealogie van de concepten contingentie en hegemonie doorheen de marxistische traditie. Zoals later duidelijk zal worden

³² Chantal Mouffe, *On the Political* (UK: Routledge, 2005) p. 8-9.

³³ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Inleiding Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. x-xii.

krijgt politieke activiteit, door dit determinisme achter zich te laten, meer mogelijkheden. Zo belanden ze uiteindelijk bij Gramsci. We hebben zijn positie ten opzichte van het economisch determinisme al uitvoerig beschreven. Voor Gramsci moet uiteindelijk de machtpositie van de hegemonie gegrond zijn in één verbindend principe en dat is de fundamentele klasse. Dit beperkt de hegemonische strijd. Het is echter zijn theorie over hegemonie die waardevol is. Deze biedt een basis voor een politieke praktijk voor een pluraliteit van historische subjecten. De geschiedenis is een opeenvolging van hegemonieën die steeds opgebouwd en afgebroken worden.³⁴

Laclau en Mouffe proberen deze theorie over hegemonie los te maken van zijn economisch essentialisme. Dit doen ze door drie principes van de economische basis onderuit te halen. Deze drie principes heeft deze economische basis nochtans nodig om de rol te kunnen spelen als datgene dat de subjecten van hegemonische praktijken constitueert. (1) Het eerste principe houdt in dat de bewegingswetten van de economie volledig endogeen moeten zijn. Dit betekent dat de regels die de economie sturen, denk aan de wet van de dalende winstvoet, volledig te herleiden zijn tot het economische systeem zelf en niet tot externe factoren. De economie is dus een gesloten systeem. (2) Vervolgens moet de homogeniteit van sociale actoren voortkomen uit de wetten van de economie. Hiermee wordt bedoeld dat de identiteit van personen direct voortkomt uit hun plaats in het economisch systeem. Een handarbeider zal zichzelf als handarbeider kennen, hetzelfde geldt voor de kapitalist. (3) De positie van deze actoren in de productieverhouding moet hun politieke positie verklaren. Concreet houdt dit in dat een arbeider er altijd socialistische ideeën en praktijken zal op nahouden en een kapitaalbezitter altijd liberale ideeën en praktijken. Iemands identiteit wordt bepaald door zijn plaats in de economie. Daartegenover stellen Laclau en Mouffe dat de economische sfeer ook gestructureerd is als een politieke ruimte waar ook hegemonische praktijken plaatsvinden; hetgeen een weerlegging van deze drie punten inhoudt. Dit betekent dat de economische basis geen afgesloten systeem is met zijn eigen wetmatigheden maar op dezelfde manier gestructureerd is als de politieke ruimte. Waar dus zoals in elk ander domein in onze

³⁴ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014), p. 55-61.

samenleving de hegemone praktijken volledig aanwezig zijn. We wijken af van een naturalistische visie op de economie en de economie wordt zo ontmaskerd als politieke economie.

Volgens Laclau en Mouffe is het een fundamentele fout in het marxisme dat men vooronderstelt dat de geschiedenis voortgedreven wordt door de spanning tussen de productiekrachten en de eigendomsverhoudingen. Het idee is dat de ontwikkeling van de productiekrachten resulteert in een groter en uitgebuit proletariaat dat als historische taak heeft deze productiekrachten onder zijn controle te krijgen. De productierelaties (de eigendomsverhoudingen) staan dit echter in de weg. De contradictie tussen de bourgeoisie en proletariaat zijn daardoor sociale en politieke uitdrukkingen van een oorspronkelijke economische contradictie. Deze contradictie combineert de algemene wet van de ontwikkeling van productiekrachten met de ontwikkelingswetten die specifiek zijn voor de kapitalistische productiemethode. Bijgevolg heeft de geschiedenis een rationele ondertoon door de wet van de ontwikkeling van de productiekrachten. De economie kunnen we dan begrijpen als een mechanisme dat de samenleving gebruikt om in te spelen op objectieve fenomenen die onafhankelijk van menselijke actie bestaan. Om dit te doen kloppen moeten alle elementen die iets te maken hebben met het productieproces gedetermineerd zijn door deze wetmatigheden. Om dit mogelijk te maken moest het Marxisme arbeidskracht als een koopwaar voorstellen, iets dat volledig door deze processen functioneert. Arbeidskracht is echter complexer. Men kan arbeiders aanwerven, dit betekent niet dat ze werkelijk iets produceren. Ze is geen koopwaar dat meteen gebruikt kan worden. Arbeid vloeit niet uit arbeider zoals inkt uit een pen. Een groot deel van de kapitalistische organisatie kan alleen begrepen worden vanuit de nood om werkkrachten ook echt te laten werken. De evolutie van de productiekrachten is ondoorgrondelijk indien de noodzaak van de kapitalist om zijn dominantie te laten zien in de kern van het arbeidsproces niet begrepen wordt. Er wordt ingegrepen in het productieproces om de productiviteit te optimaliseren. Hierdoor kunnen we ook vraagtekens zetten bij het idee van de ontwikkeling van de productiekrachten als een natuurlijk progressief fenomeen.

Wanneer arbeidskrachten gekocht worden, moet kapitalisme het arbeidsproces controleren opdat er zoveel mogelijk arbeid aan onttrokken kan worden. Zo is de kapitalistische

organisatie van arbeid tegelijkertijd een organisatie van productie en een overheersende techniek. Er is dus ook sprake van een disciplinerende van de arbeider.³⁵ Het productieproces zelf is ook het terrein van de politieke strijd. We kunnen deze conflicten in de productieprocessen niet begrijpen aan de hand van de endogene logica van het kapitalisme omdat de dynamieken die hier spelen arbeidskrachten complexer voorstellen dan koopwaar. Als dit verschil tussen de logica van het kapitaal en die van het arbeidersverzet de organisatie van het kapitalistisch arbeidsproces beïnvloedt dan moet het ook de ontwikkeling van de productiekrachten beïnvloeden. Daaruit volgt dat de these dat de productieve krachten neutraal zijn en dat hun ontwikkeling begrepen kan worden als natuurlijk, ongegrond is.

(1) Dit neemt ook de enige grond weg waarom we zouden denken dat de economie begrepen kan worden als een autonoom en zelf-gereguleerd universum. Hiermee is de eerste voorwaarde voor een economische sfeer die exclusief sociale agenten determineert onderuit gehaald. (2) De economische sfeer kan bijgevolg ook geen coherente sociale identiteiten produceren daar zij zelf niet coherent is. Een arbeider is niet louter een arbeider, volledig bepaald door zijn werk, maar ook een ouder, syndicalist, christen, etc. Politieke subjecten hebben een verdeelde identiteit waardoor hun politieke standpunten en belangen niet te herleiden zijn tot hun klassenidentiteit. Er treedt een fragmentatie van het proletariaat op. (3) Uit het onderuithalen van het eerste principe kunnen we ook de ongeldigheid van de derde afleiden. Ze krijgen namelijk geen belangen toegeschreven vanuit hun klassenpositie aangezien hun politieke identiteit niet direct af te leiden valt uit hun plaats in het arbeidsproces. Hierdoor is het laatste bastion van het klasse reductionisme ineengestort. De eenheid en homogeniteit van de klasse subjecten is uiteengevallen in een bundel van subjectposities die niet meer op een principe kunnen steunen om ze terug één te maken. De logica van de hegemonie, als een logica van articulatie en contingentie, determineert de identiteit van de hegemonische subjecten, aldus Laclau en Mouffe.

³⁵ Zo is het werkproces ook een plaats van sociale strijd, een politiek van productie. Dit via technische controle (arbeider volgt machine), bureaucratische controle (institutionalisering van hiërarchische macht). Hierin hangt controle af van sociale structuur. Operaïsmo is de politieke theorie die kapitalisme gaat beschrijven vanuit het verzet in het werkproces.

Dit heeft drie gevolgen. (1) Er is een destabilisering van elke collectieve identiteit. Dit betekent dat deze enkel ontstaat als ze hegemonisch gearticuleerd wordt. Identiteit is dan ook puur relationeel. Enkel door de opname in een sociale context wordt identiteit gevormd. (2) Deze onbepaaldheid creëert ook vrijheid op het niveau van de politieke subjectiviteit, inzake het soort collectieve wil kan ontstaan. Er wordt een breder spectrum aan politieke standpunten mogelijk. Dit houdt drie dingen in. Er is geen noodzakelijk verband tussen sociale belangen en politieke actoren; elke articulatie tussen die twee is extern.³⁶Sociale bewegingen, zoals bijvoorbeeld een ecologische, nationalistische of feministische, zijn dan ook niet noodzakelijk progressief. Hun politieke betekenis is niet zeker en geen enkele heeft een geprivilegieerde positie. Ten slotte is er een de-totalisatie van de subjectposities. De verschillende identiteiten worden niet meer samen gehouden. (3) Vervolgens lijkt de logica van hun analyse te impliceren dat Gramsci's concept van hegemonie onbruikbaar wordt. Dit omdat Gramsci het sociale ziet als iets dat bepaald wordt door een fundamentele splitsing tussen twee klassen. Het zijn dan ook alleen deze twee klassen die aan contingente hegemonische praktijken deden. Nu de hegemonische strijd niet louter door deze twee klasse gestreden kan worden, lijkt ook het begrip hegemonie verloren te zijn gegaan. Toch zullen ze het begrip in anti-essentialistische zin recycleren en aantonen hoe hegemoniale praktijken aanwezig zijn in elke politieke en sociale praktijk.³⁷

Vooraleer we verder gaan met onze uiteenzetting van het begrip hegemonie bij Laclau en Mouffe moeten we verduidelijken wat we bedoelen met de term ideologie. In de klassieke marxistische context betekent ideologie een vals bewustzijn. Dit vooronderstelt echter dat er ook een waarachtig bewustzijn mogelijk is. In onze verdere uiteenzetting zal echter duidelijk worden dat we het idee van één waar bewustzijn, één juist begrip van de werkelijkheid, moeten laten varen. Elke vorm van kennis of bewustzijn is verbonden met een sociaal-politieke context die ook noodzakelijk een ander bewustzijn vooronderstelt. Hoe dit mogelijk is, zullen we later weergeven. Als we het dan over ideologie hebben, doelen we op een hegemonische vorm van ideologie zoals deze begrepen wordt in de theorie van Laclau en Mouffe. Het is één bewustzijn

³⁶ Zo is het eisen van vrouwenrechten niet beperkt tot vrouwen.

³⁷ Ibid, p. 65-78.

maar er zijn geen criteria waaraan we zijn waarheid of valsheid kunnen toetsen. De geldigheid van een hegemonisch bewustzijn komt voort uit zijn machtspositie en niet uit een soort kennis.

2.3.2 De eerste stap naar een anti-essentialistische begrip van politiek: politiek als de articulatie van discursieve velden

Laclaus en Mouffes interpretatie van hegemonie is gedomineerd door het concept articulatie. Articulatie betekent aanwezige elementen herorganiseren zoals we term al gebruikt hebben toen we de hegemonische praktijk bij Gramsci beschreven. Het houdt de constructie van een referentiekader in waarmee we de wereld begrijpen. Men tracht de wereld te begrijpen aan de hand van een aantal categorieën en concepten. Articulatie houdt het bepalen van de categorieën en de betekenisgeving van concepten in. De volledige betekenis van articulatie moet echter nog verder uitgediept worden. Dit doen we met een eerste voorbeeld. Men kan het *thatcherisme* als een articulatie van neoliberale en conservatieve ideeën denken. Liberale ideeën zoals individualisme en de vrije markt worden verbonden met traditionele waarden zoals familie en patriotisme. Men neemt een aantal concepten en categorieën en gebruikt hun onbepaaldheid om ze in een (discursief) systeem te stoppen en een nieuwe betekenis te geven. De (her)organisatie (articulatie) van de elementen is extern aan de elementen zelf, het zijn wij die ze organiseren.

Dit staat tegenover de visie dat de systemen die de wereld uitmaken tot één vooraf gegeven geheel behoren; ze zijn een deel van eenzelfde vaste totaliteit die we dan kunnen herkennen in de wereld. Het ligt dan in de aard of natuur van de zaak zelf dat de elementen zo georganiseerd zijn. Het gemakkelijkste voorbeeld is hier de goddelijke organisatie van de wereld. Hierin heeft alles zijn plaats, zowel de elementen als de organisatie zelf kunnen teruggevoerd worden tot God. Ook Aristoteles' idee van politiek is essentialistisch. De mens heeft van nature een plaats in een gemeenschap; zo zijn we van nature politieke wezens. De gemeenschap is bijgevolg een vast, natuurlijk systeem. Dit is niet wat Laclau en Mouffe voor ogen hebben. Als de plaats van de elementen in de totaliteit vooraf in de essentie van de elementen zit, kan de organisatie niet veranderd worden. Zowel articulatie als, zoals we later

zullen zien, politiek zouden dan onmogelijk zijn. Voor Laclau en Mouffe zijn wij het die onze begrippenkaders, waarmee we onze maatschappij begrijpen, construeren. Aangezien deze niet afgeleid zijn uit een natuurlijk gegeven (ook niet in de mens) hebben ze ook enige contingentie in zich.³⁸

Dit houdt een radicale verandering van het concept ‘maatschappij’ of ‘het sociale’ in. Ook de maatschappij is zo’n articulatie. Als voorbeeld kunnen we de politiek uitspraak: ‘het volk’ nemen. Naar wat verwijst men hier? Wie behoort er tot het volk en wie niet, welke categorieën worden er gebruikt? Dit wordt bepaald door het discursief kader gehanteerd door de partij die de uitspraak doet. Wat we verstaan onder maatschappij is dus een politieke constructie en heeft op zichzelf geen essentie. Een partij die aan de macht komt, zal ook hun begrip van ‘de maatschappij’ proberen te verwerklijken door middel van allerlei maatregelen. Bijgevolg komt de sociale orde niet voort uit een onderliggend principe maar kent het een contingente logica. Dit is de logica van de articulatie; de articulatie waarmee sociale relaties georganiseerd worden.³⁹ Elke politieke articulatie creëert zijn eigen begrip van het sociale en deze botsen met elkaar. Zo heeft het nationaal-socialisme de Duitse samenleving geherarticuleerd. Denk hierbij aan de betekenisverschuivingen van woorden zoals *Heimat* of *Volk*.⁴⁰ Articulatie is het opbouwen van differente systemen door het verschuiven van en betekenis geven aan elementen. Er worden relaties tussen elementen gevormd op zo’n manier dat de identiteit van deze elementen verandert. Het structureel geheel dat op die manier gevormd wordt, noemen Laclau en Mouffe een discursieve formatie of een discours. We kunnen hier ook de meer courante term ‘ideologie’ op plakken maar dan in de betekenis die we er boven aan gegeven hebben.

³⁸ Dit is hetzelfde probleem dat Laclau en Mouffe hadden met Gramsci’s determinatie op het laatste moment door de economie.

³⁹ Ibid, p. 79-82.

⁴⁰ Victor Klemperer heeft als filoloog de Duitse taal tijdens het nazi-regime bestudeerd. Zijn analyse publiceerde hij in het boek *Lingua Tertii Imperii: De taal van het derde rijk*. Daar kan men goed in zien hoe de Duitse taal geherarticuleerd werd om het nationaalsocialistisch project te ondersteunen. Ze vormde een nieuwe discursieve formatie waar het Duitse volk anders bepaald werd; in zijn extremen, zonder de joden.

Toch zijn deze formaties nooit gesloten. Elke identiteit of politiek subject is overgedetermineerd. Men is een arbeider, christen, een deel van een familie, vrouw/man,... etc. Elke identiteit en elke formatie heeft een onafgewerkt, open en politieke onderhandelbaar karakter. "...] every identity is overdetermined inasmuch as all literality appears as constitutively subverted and exceeded [...] the presence of some objects in the others prevents any of their identities from being fixed."⁴¹ Dit maakt het onmogelijk om precies te bepalen wat bijvoorbeeld het Vlaamse volk is. Elke poging om wel zo'n afgesloten begrip van 'het volk' te vormen is gedoemd om te mislukken. Het is onvermijdelijk dat er elementen ontsnappen aan het totale beeld dat men probeert te creëren. Daaruit volgt dat er altijd iets extern zal zijn aan een begrip van de samenleving. Er is noodzakelijk iets dat ontsnapt aan wat voor u onder de categorie samenleving valt. Dit door het teveel aan betekenis van alle elementen die aanwezig zijn. Het is de logica van deze open articulatie die we moeten achterhalen, want dit is de logica van het politieke.

Er zijn drie termen waarmee we articulatie kunnen vatten. Het structureel geheel dat uit een articulatie voortkomt is een discours of discursieve formatie. Een element is een differentie (positie, bijvoorbeeld een woord) die niet gearticuleerd is, geen betekenis gekregen heeft binnen een discursieve formatie. Laclau en Mouffe verwijzen hier ook naar als *floating signifiers*. Als laatste heb je momenten. Dit zijn de elementen die gereduceerd worden tot momenten. Dit houdt in dat ze een vaste betekenis krijgen wanneer ze gebruikt worden in een discursieve formatie. Ze gaan van 'floating signifiers' (woorden die geen vaste betekenis hebben) naar momenten die vast zitten in een discursieve formatie. Deze drie elementen van een discursieve formatie moeten verder verduidelijkt worden.

(1) Eerst moeten we verduidelijken wat een discursieve formatie samenhoudt. Hierin volgen zij Foucault die deze coherentie aanduidt als regelmaat in verstrooiing. Het gaat om een verstrooiing die geleid wordt door regels. Hier kan men dus de formaties zien als een verstrooiing ten opzichte van een referentiepunt van waaruit er verstrooiing plaatsvindt. Aan de andere kant kunnen we de formatie ook zien als een regelmaat in de verstrooiing waardoor we

⁴¹ Ibid, p. 90-91.

ze kunnen begrijpen als een verzameling van differentiële posities. Vanuit een extern standpunt kan een configuratie dan begrepen worden als een totaliteit. Het is het laatste dat ons interesseert omdat men door articulatie juist die totaliteit probeert te bereiken. Deze totaliteit kunnen we vatten als een orde die differente elementen bijeenhoudt en betekenis geeft. De elementen verkrijgen hun betekenis door de totale structuur en worden zo tot momenten van die structuur gemaakt. Alle waarden in deze structuur zijn differentiële waarden, louter gedefinieerd door het feit dat ze verschillend zijn van elkaar.

Wat ook belangrijk is om op te merken is dat deze discursieve formaties een interne logica hebben met eigen causale gevolgtrekkingen. In zo'n formatie is elke identiteit relationeel en elke relatie heeft een noodzakelijk karakter. Dit omdat de betekenis van de momenten afgeleid wordt uit de betekenis van de andere momenten. Als hun relatie niet noodzakelijk is kan hun betekenis niet vaststaan. Taal houdt alleen maar steek omdat noodzakelijkheid inherent in zijn structuur aanwezig is, zoals in elke structuur. Noodzakelijkheid kunnen we dus afleiden uit de regelmatigheid van een taalsysteem. Zo wordt binnen de discursieve formatie van het Thatcherisme werkloosheid en eigen verantwoordelijkheid noodzakelijk met elkaar verbonden. Nog een ander voorbeeld is dat het concept familie of patriotisme voornamelijk als goed beschouwd worden. Dit is natuurlijk maar een karikatuur. Op deze manier zou articulatie echter niet mogelijk zijn. We zullen zien dat als contingentie en articulatie mogelijk zijn; dit is omdat geen enkele discursieve formatie een gesloten totaliteit is en de transformatie van elementen in momenten nooit voltooid is.

(2) De tweede vraag is: Wat kunnen discursieve formaties zijn? Laclau en Mouffe verwerpen het onderscheid tussen discursieve en niet-discursieve praktijken. Elk object is een object van een discours. Een steen valt zonder mij. Maar hoe we het vallen van de steen opvatten hangt af van de structuur van het discursief veld (als een gevolg van de wil van God of volgens de natuurwetten). We kunnen de dingen enkel binnen een discursief systeem bepalen. Zo heeft een discours een materieel karakter, het is taligheid én een handeling. Wat ons hier vooral interesseert is het materiële karakter van ideologieën voor zover zij niet louter systemen van ideeën zijn maar belichaamd is in instellingen, rituelen, etc. Dit wordt vooral relevant als we de

depolitiserende eigenschappen van staatsinstellingen gaan bekijken doordat zij een ideologie belichamen.

(3) Deze beweging naar discursieve systemen zou onze problemen niet oplossen als de relationele en differentiële logica van een discursieve logica zou slagen zonder enige limieten. We hebben al gesteld dat de beweging van elementen naar momenten nooit volledig afgerond is. Dit zorgt voor een onbepaalde ruimte waar articulatie mogelijk is. Het heeft een aantal gevolgen. Zo stellen Laclau en Mouffe dat elk discours over fixatie metaforisch wordt. Letterlijkheid wordt bijgevolg de eerste van de metaforen, aangezien er geen werkelijke letterlijke betekenis van woord bestaat. Nog een gevolg is dat het incomplete karakter van elke totaliteit ons dwingt om de premisse 'samenleving' te verlaten als een aaneengehecht en zelf gedefinieerde totaliteit. Hier hebben we het hoger al deels over gehad. Er ontbreekt altijd iets aan onze bepaling van 'de samenleving'. Er heerst altijd een spanning tussen wat intern aan de samenleving is (wat in de categorie 'samenleving' valt) en wat er extern blijft (wat niet in deze categorie valt). Het is deze spanning tussen het interne en het externe dat de conditie is voor elke sociale praktijk. Ook zijn de interne en de externe elementen nooit volledig van elkaar gescheiden. Een element existeert altijd voor een deel binnen en voor een deel buiten het sociale. Het is in dit terrein waar noch een totale interioriteit noch een totale exterioriteit mogelijk is, dat het sociale geconstitueerd is. Het woord maatschappij heeft dus altijd een politieke betekenis.

Zo kunnen we dit geheel bekijken vanuit twee perspectieven: enerzijds vanuit het vastzetten van betekenis en anderzijds vanuit de onvastheid van betekenis. We beginnen met dit tweede perspectief. We hebben gesteld dat discursieve formaties hun betekenis finaal niet kunnen fixeren. Dit wordt veroorzaakt door een teveel aan betekenis. Met dit teveel aan betekenis wordt bedoeld dat er meer dingen zijn die benoemd moeten worden dan dat er woorden zijn om ze te benoemen. Zo kunnen woorden verschillende betekenissen hebben, er is dus een teveel aan betekenis.⁴² Een discursieve formatie probeert betekenis vast te zetten; woorden te verbinden met tekens. Dit teveel aan betekenis is inherent aan elke discursieve

⁴² Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2007) p. 71-72.

situatie en is dus het noodzakelijke terrein voor de bepaling van elke sociale praktijk. Deze verzameling van mogelijke betekenissen noemen Laclau en Mouffe *'the field of discursivity'*⁴³. Dit *'field of discursivity'* kunnen we het beste begrijpen als het oneindig geheel van mogelijke betekenissen. Deze ruimte is zo overweldigend dat ze elke poging tot structurering openbreekt. Ze geeft tegelijk het discursief karakter van alle objecten aan en de onmogelijkheid om een gesloten discours te vormen, met het gevolg dat het onmogelijk is om betekenis ultiem vast te zetten. Articulatie is een poging een centrum te construeren, tekens met betekenis te verbinden. Dit geeft het perspectief van waaruit tekens een vaste betekenis krijgen. Dit hebben we al uitvoerig beschreven. De geprivilegieerde discursieve posities van deze gedeeltelijke fixatie die de kern van een formatie inhouden, noemen we *nodal points*⁴⁴. Dit is altijd een poging, elke articulatie wordt altijd 'opengebrouwen' door het discursieve veld.

Nu kunnen we articulatie meer specifiek definiëren. "The practice of articulation, therefore, consists in the construction of nodal points which partially fix meaning, and the partial character of this fixation proceeds from the openness of the social, a result, in its turn, of the constant overflowing of every discourse by the infinitude of the field of discursivity"⁴⁵ Het is de proliferatie van betekenissen die articulatie mogelijk maakt. De samenleving kan nooit gelijk zijn aan zichzelf omdat elke *'nodal point'* zichzelf constitueert binnen een discursief veld dat de vastheid van zijn betekenis onmogelijk maakt. Eerder hebben we ook al gesteld dat elke articulatie intern een noodzakelijkheid construeert. Deze noodzakelijkheid bestaat echter alleen maar, voor het sociale, als een gedeeltelijk geslaagde poging om contingentie te beperken. Noodzaak wijst op de inspanning om betekenis vast te leggen in een discursief systeem. Het is de relationele noodzakelijkheid voortgebracht door een onvolmaakte structuur. Deze definitie van articulaties stelt ons in staat de ogenschijnlijke paradoxen van Gramsci's hegemonie op te lossen. De openheid van elke identiteit maakt het mogelijk om deze in verschillende hegemonische formaties op te nemen.

⁴³ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. 98.

⁴⁴ Ibid, p. 99.

⁴⁵ Ibid, p. 100.

2.3.3 Stap twee: Subject als discursieve positie en het politieke als de logica van het antagonisme

“Whenever we use the category of ‘subject’ in this text, we will do so in the sense of ‘subject positions’ within a discursive structure”⁴⁶. Subjecten zijn niet de mogelijksvoorwaarde of de oorsprong van sociale relaties. Die mogelijkheid ligt volledig in de discursieve structuur. Elke subjectpositie is een discursieve positie. Daarbij participeert een subject in het open karakter van elk discours. Daarom kunnen de verschillende posities die een subject draagt niet volledig gefixeerd in een discursieve formatie zitten. Zo laten ze ook het idee varen dat elk subject een essentie heeft. De categorie van het subject is doordrongen door dezelfde ambiguïteit en polysemie als elke discursieve identiteit. Het subject is even verdeeld. Het is deze verdeeldheid die een hegemonische articulatie mogelijk maakt.⁴⁷

De onmogelijkheid om het sociale te bepalen, hebben we tot nu toe verklaard door middel van de precaire aard van elke identiteit. Antagonisme speelt hier echter ook een rol in. Om de rol van het antagonisme te beschrijven beginnen Laclau en Mouffe met een vraag: “Are there not some ‘experiences’, some discursive forms, in which what is manifested is no longer the continuous deferring of ‘the transcendental signified’, but the very vanity of this deferring, the final impossibility of any stable difference and, thus, of any ‘objectivity’? The answer is yes.”⁴⁸ Dit citaat is duister maar bevat wel het initieel idee van wat Laclau en Mouffe begrijpen onder antagonisme. Het gaat over een ervaring die verder gaat dan het louter uitstellen van een finale betekenis. Het is juist de ijdelheid van dit uitstellen, het toppunt van een teveel aan betekenis. De ervaring van de uiteindelijke onmogelijkheid van een stabiele discursieve formatie. Ze onderscheiden dit begrip van contradicties tussen verschillende proposities die overtuigingen weergeven aangezien iedereen meerdere contradictorische overtuigingen heeft. In een antagonisme is het anders. Het is de aanwezigheid van de ander dat er voor zorgt dat een

⁴⁶ Ibid, p. 101.

⁴⁷ Ibid, p. 104-108.

⁴⁸ Ibid, p. 108.

discursief systeem niet kan sluiten. Het is niet het conflict tussen twee objectieve overtuigingen. Als taal een systeem van differenties is dan is antagonisme het falen van deze differenties. Antagonisme situeert zich in de limieten van de taal en kan enkel bestaan als de verstoorder ervan. Antagonisme kan niet gevat worden door de taal aangezien de taal alleen maar bestaat als een poging datgene vast te zetten dat antagonisme onderuit haalt.

Antagonisme kunnen we dan ook beschrijven als de ervaring van de limiet van de eigen constructie van het sociale. Het constitueert de grens van de samenleving en is daarom extern aan de samenleving. Als men het sociale discursief probeert op te bouwen, is antagonisme de ervaring van de onafheid van onze bepaling van het sociale. Antagonisme is niet het moment van een bredere totaliteit waar twee polen van die totaliteit op georiënteerd zijn. Het is niet het botsen van twee gesloten discursieve formaties. Antagonisme zit vervat in elke discursieve formatie. Het is niet een grens, want achter een grens is iets anders. De limiet van het sociale moet binnen het sociale zelf gegeven zijn als iets dat het ondermijnt. Het antagonisme is dus een deel van een structuur. Het is de structuur zelf die iets buitensluit, iets als ‘anders’ bepaalt. Wat niet binnen de categorieën van het sociale kan vallen, wordt uitgesloten. Deze uitsluiting is constitutief voor het systeem en tegelijkertijd ondermijnt het de bepaling van het sociale. Als dit ‘andere’ binnenbreekt, kan dit heel het systeem ondergraven. We kunnen dit illustreren als het moment dat het nationaal socialisme het Duitse volk herarticuleert. Men creëert de categorie van Duitsers. Echter houdt dit concept ‘Duits’ alleen maar steek als het tegenover iets gesteld wordt: Al hetgeen niet ‘Duits’ is, zoals de Joden, Roma, etc.⁴⁹ Het conflict kan ook nooit finaal beslecht worden aangezien er geen deliberatie mogelijk is tussen het sociale en het externe doordat zij een ander discursief kader hanteren waardoor woorden andere betekenissen hebben.

De betekenis die elementen krijgen, kunnen we alleen afleiden uit de totaliteit. Om deze totaliteit te kunnen vatten moeten we haar grenzen kunnen aanduiden. Dit is enkel mogelijk door het uit te spelen tegen iets extern, iets anders dan zichzelf. Dit kan echter geen interne differentie zijn omdat we het over een totaliteit hebben die alle differenties insluit, waardoor die differentie ook intern aan deze totaliteit zou zijn. Wat die externaliteit kan zijn, is niet andermaal

⁴⁹ Ibid, p. 111-113.

een intern verschil, maar een uitgesloten element dat de totaliteit uitgesloten heeft om zichzelf te kunnen constitueren.⁵⁰ Het is iets dat werkelijk vreemd is. Hieronder trachten we te beschrijven hoe zo'n ondermijning discursief tot stand komt.

Deze ondermijning en begrenzing komt tot stand door twee logica's : *'The logic of equivalence'* en *'the logic of difference'*. Beide logica's zijn aanwezig bij elke articulatie. We zullen beginnen met de logica van equivalentie. Laclau en Mouffe geven hier het voorbeeld van de dominante macht in een gekoloniseerd land. De aanwezigheid van de kolonisten is altijd duidelijk op grond van een aantal dingen: kleding, taal, etc. Elk van deze dingen is gelijk aan elkaar in zover dat ze het verschil weergeven met de inheemse bevolking. Hierdoor verdwijnt hun oorspronkelijke betekenis en krijgen ze een nieuwe betekenis die voortkomt uit wat ze gelijk hebben met elkaar. Alle concepten zijn gelijk (equivalent) aan elkaar voor zover ze allemaal anders zijn dan iets extern. Alle differenties zijn equivalent aan elkaar voor zover ze allemaal het buitengesloten (de inheemse bevolking) buitensluiten.

Wat Laclau en Mouffe hier trachten te zeggen is dat de kleren en de taal van de kolonisten in de context van de oppositie met de inheemse bevolking, een gemeenschappelijke eigenschap hebben en niets met de inheemse bevolking te maken hebben. Zo verdwijnen hun interne verschillen (ze zijn geen Schotten en Engelsen meer maar allemaal kolonisten). Deze logica is wat de eenheid in elke discursieve formatie constitueert. Laclau en Mouffe spreken over een *chain of equivalence* waar alle oorspronkelijke differentiële determinaties verloren gegaan zijn. De vraag is dan hoe deze dingen dan nog bepaald zijn? Antwoord: door een gedeelde negatieve referentie naar iets extern. Wij zijn dit omdat we dat niet zijn. Er bestaat dan een *chain of equivalence* onder de kolonisten die alle onderlinge verschillen opsloopt en die nog louter bepaald is door zijn oppositie ten opzichte van de gekoloniseerde. Elk systeem van differentie wordt inhoudelijk bepaald door waar zijn grens ligt, waar hij zijn antagonisme plaatst.

⁵⁰ Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2007) p. 69-70.

De *'logic of difference'* is de logica die een discursieve ruimte probeert te creëren in al zijn complexiteit. Deze gaat een zo breed mogelijke betekenis gevende totaliteit proberen te creëren, door andere discursieve formaties te incorporeren waardoor het geheel complexer wordt. Dit staat recht tegenover de *logic of equivalence* aangezien het juist een logica is die inclusie als doel heeft. Deze twee logica's (differentie en equivalentie) zijn de logica's van de politieke structurering, politieke articulatie. Ze hebben een gespannen relatie maar het is in deze spanning dat elke discursieve formatie en bijgevolg het sociale bepaald wordt. Elke hegemonische constructie is aan de hand van deze logica's gevormd. Een politiek project dat de wereld op een radicale manier verdeelt, is één waar de logica van equivalentie nadrukkelijk aanwezig is (denk hierbij aan anti-migratie partijen, het eigen volk ten opzichte van de rest). De andere logica is één waar men van twee samenlevingen één proberen te maken. De logica van equivalentie is een logica die de politieke ruimte simplificeert en de logica van differentie is een logica van uitbreiding en complexiteit.⁵¹ Elk discursief veld is gevormd in de spanning tussen deze twee logica's. Dit zijn de twee logica's die het sociale construeren. Er is geen totaliteit zonder uitsluiting maar ook geen totaliteit zonder inclusie. Het sociale is niets anders dan de locus van deze onophefbare spanning.⁵²

Veronderstel nu, als voorbeeld, een separatistische politieke beweging die geënt is op een al bestaand conflict dat een deel van de bevolking met de staat ervaart. Vervolgens gaat deze beweging het volk dat ze autonoom wilt zien discursief voorstellen, gegrond op historische gegevens. Met een vlag, een volkslied, etc., ze cultiveert een volksidentiteit, ze articuleert het sociale. Noodzakelijk gaat deze partij het volk in oppositie met de staat voorstellen. Ze eist onafhankelijkheid. Niet iedereen is meteen geïnteresseerd in onafhankelijkheid maar sommigen hebben misschien wel goede redenen om autonoom te willen worden. Verschillende groepen hebben hier echter andere redenen voor: culturele of talige onderdrukking, anti-emigratie, anti-globalisering. Wat al deze eisen gelijk hebben is dat ze onafhankelijkheid inhouden. Ze staan in een antagonistische relatie met de staat. Dit is de logica van equivalentie: de verschillende eisen worden met elkaar verbonden en worden uiteindelijk één. Het omgekeerde zou zijn dat de staat

⁵¹ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. 113-116.

⁵² Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2007) p. 79-80.

een politieke campagne opstart en sommige van deze eisen probeert te incorporeren. Zo zou de staat bijvoorbeeld taalrechten kunnen verzekeren of een strenger migratiebeleid voeren. Dan worden deze eisen terug in één discursieve ruimte ingesloten en wordt deze complexer. Dit is de logica van differentie. We hebben het hier eenvoudig voorgesteld door te werken met één antagonisme; in de werkelijkheid zijn er altijd diverse antagonismen aan het werk binnen één en dezelfde (intern verdeelde) gemeenschap.

2.3.4 Wat is hegemonie nu?

Het is hier belangrijk om te benadrukken dat het concept ‘hegemonie’ voor Laclau en Mouffe niet meer hetzelfde is als ‘hegemonie’ bij Gramsci. ‘Hegemonisch worden’ betekent dat een ideologie aan de macht komt in de zin dat ze het maatschappelijk discours bepaalt en zo beïnvloedt hoe mensen zichzelf begrijpen. Wat dit precies voor Laclau en Mouffe inhoudt, beantwoorden we in drie vragen. (1) Waar speelt de hegemonische praktijk zich af? Hegemonie verschijnt in het gebied van articulatie waar elementen nog niet tot momenten geworden zijn. Er moet voldoende op *floating signifiers* ingespeeld kunnen worden. Dit omdat hegemonie het incomplete en open karakter van het sociale vooronderstelt. Hegemonische praktijken zijn enkel mogelijk in een ruimte waar articulatie mogelijk is. De hegemonische praktijk speelt zich dus af in het discursieve veld.

(2) Wie is het subject dat de hegemonische praktijk uitvoert? Dit kan niet meer een fundamentele klasse zijn zoals Gramsci het voorhoudt. Wat is dan het verschil tussen de kracht, de groep die hegemonisch wordt en de andere, ondergeschikte, sociale krachten? Degene die articuleert (het hegemonisch subject) moet deels buiten zijn eigen articulatie staan anders vindt er geen articulatie plaats maar deze exterioriteit kan geen ontologisch verschil inhouden. Laclau en Mouffe lossen dit op door de spanning tussen de discursieve formatie en het discursief veld terug op te roepen. Het hegemonisch subject en het geheel van gehegemoniseerde elementen bevinden zich in dezelfde ruimte: het discursieve veld. Het hegemonisch subject dat de articulatie uitvoert, correspondeert met verschillende discursieve formaties. Deze zijn echter geen gesloten discursieve formaties, maar zijn doordrongen door de ambiguïteit van het

gesloten en openzijn. Zoals we al eerder uitgelegd hebben, wordt hun betekenis weggespoeld door de proliferatie aan betekenis die we vinden in het discursieve veld. Daardoor staat ook het hegemonisch subject deels buiten zijn eigen discursieve formatie.

(3) Wat is nu de hegemonische praktijk in het discursieve veld? “One can see hegemony as a theory of the decision taken in an undecidable terrain [...] the moment of reactivation means nothing other than retrieving an act of political institution that finds its source and motivation nowhere but in itself.”⁵³ Het is een dusdanige articulatie van een particulier discours dat het discours universeel wordt. Het veroveren van de hegemonie gebeurt zowel in de *civil society* door o.a. taal en in de politieke samenleving door het veroveren van instellingen. Men bouwt een ‘universele’ discursieve formatie door de institutionalisering van *nodal points* en het constitueren van de dominantie van het eigen discours. Deze activiteit laat zich ook weergeven als de universalisering van particuliere belangen. De belangen van één groep worden dan het belang van de hele samenleving.⁵⁴

De neoliberalen vechten voor deregulering en een verlaging van de belastingen omdat dit in ieders belang is, net zoals de socialist voor het algemeen belang tegen ongelijkheid en vervreemding strijdt omdat iedereen hier baat bij heeft. Echter is een belastingverlaging en de parallelle afbouw van sociale diensten alleen in het voordeel van degenen die geen sociale diensten nodig heeft en zijn sociale correcties die ongelijkheid bestrijden ook niet in het voordeel van de rijkere die deze lasten dragen. Beide zijn er echter van overtuigd dat hun voorgesteld beleid in het algemeen belang is.

Er is echter nog een laatste element. De ‘keuze’ die hegemonie inhoudt, is enkel mogelijk door antagonisme. Een democratische discours kan enkel bestaan als het iets ondemocratisch heeft om te bestrijden; het liberalisme heeft enkel betekenis als het negatieve vrijheid kan verdedigen. De hegemonische praktijk of politieke praktijk kan alleen maar bestaan in een situatie van conflictualiteit. Dit heeft als gevolg dat de hegemonische constitutie van het

⁵³ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Inleiding Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. xi.

⁵⁴ Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2007) p. 70.

sociale onmogelijk gesloten kan zijn. De ‘grens’ is intern aan de hegemonie, ze is geen empirisch buiten. Ook de grens zelf is contingent en wanneer de grens verandert, wijzigt ook de identiteit van de heersende macht. Daardoor is een vaste betekenis onmogelijk.

Dit is in tegenstelling tot Gramsci waar de politieke sfeer in twee gedeeld was (proletariaat en burgerij). Laclau en Mouffe laten deze 'noodzakelijke' startpositie achter zich. Hieruit volgt dan dat een hegemonische formatie nooit volledig te reduceren is tot één specifiek discours van één sociale kracht. Het is een ‘*chain of equivalence*’ die verschillende sociale sferen aan elkaar rijgt volgens de logica’s van equivalentie en differentie. Dit doet het door iets buiten te sluiten, een grens te trekken tussen de sociale orde (die bestaat uit een aaneenschakeling van sociale groepen) en hetgeen niet tot de sociale orde behoort. Bijgevolg probeert een hegemonische formatie dan ook een logische noodzakelijkheid te creëren vanuit zijn orde en wel op dezelfde manier zoals we dit eerder bij een articulatie beschreven. Ze creëert een discursieve ruimte waar logische gevolgtrekkingen gemaakt kunnen worden over de maatschappij en waar dan beleidsmaatregelen uit kunnen worden afgeleid. Denk aan het eenvoudige voorbeeld van werkloosheid. Binnen een neoliberale hegemonie is deze werkloosheid een persoonlijke verantwoordelijkheid. Het beleid zal dan ook de nadruk leggen op responsabilisering.⁵⁵

Het is belangrijk om te benadrukken dat hegemonie geen eenduidig proces is. Het is geen machtsstructuur die van bovenaf gevormd wordt. Het is een complex van gecontesteerde interacties tussen verschillende sociale groepen die hun verschillende historische, morele, economische en culturele tradities incorporeert en doorkruist. Dit proces begint ook niet in de staat maar doorheen het maatschappelijk middenveld. Dit samenrijgen van verschillende politieke identiteiten (en bijhorende eisen) tot een collectieve wil en de daaropvolgende poging tot universalisering van de maatschappelijke logica die uit dit geheel van identiteiten komt, is de hegemonische praktijk. Het is altijd een diffuse aangelegenheid.

⁵⁵ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. 120-125.

2.4 Conclusie: wat is politiek?

We hebben tot nu toe een visie op wat het politieke is uiteengezet. In essentie gaat het politieke altijd over de macht om de sociale orde te bepalen. Als men over macht praat, heeft men het noodzakelijk ook altijd over conflict. Macht vooronderstelt altijd verzet. Macht wordt altijd geuit tegenover iets (dit op verschillende manieren). Antagonisme gaan zij dan ook bepalen als ‘het politieke’. Er is noodzakelijk een strijd om deze macht om de maatschappij te ordenen, niet alleen omdat macht verzet impliceert maar ook omdat een hegemonie zich noodzakelijk afzet tegen iets extern. Er wordt altijd een vijand en dus ook verzet geïmpliceerd. Dit lost een probleem op dat we hadden bij Gramsci. Bij hem kon een hegemonie zo krachtig worden dat iedereen er spontaan akkoord mee zou zijn. De hegemonie kon heel de werkelijke samenleving omvatten. Waar kon verzet dan nog vandaan komen? Dit probleem hebben Laclau en Mouffe met hun ideeën over antagonisme opgelost. Bij hun krijgt een politiek project pas betekenis als ze tegen iets vecht. Er is noodzakelijk iets extern aan elke sociale orde. Zelfs de meest totalitaire staat zal een vijand zoeken. Uit dit antagonisme volgt ook dat er altijd een keuze mogelijk moet zijn. Het politieke kan alleen maar aanwezig zijn in een bepaald domein als er een keuze mogelijk is tussen verschillende sociale ordes. Als er geen keuze mogelijk is, kan er logischerwijs ook geen conflict in dit domein bestaan.

Zo komen we bij een ander element. Macht ligt niet bij één persoon of een groep maar is diffuus doorheen de maatschappij. Probeer maar eens in de 21e eeuw te bepalen wie nu de macht in handen heeft. We kunnen wel een aantal machtscentra aanwijzen maar deze geven niet duidelijk weer wie nu juist aan het einde van de machtsrelaties ligt die doorheen heel onze maatschappij lopen. Dit heeft tot gevolg dat we het idee moeten loslaten dat macht bij één persoon ligt. Er is alleen hegemonie. Politieke praktijken zijn hegemonische praktijken. De hegemonische macht bepaalt onze identiteit en dus ook hoe we nadenken en hoe we ons gedragen. Het is een macht die onze taal en onze eigen identiteit beïnvloedt en op die manier heel diffuus is. Elke persoon wordt een drager van de macht in zover dat zijn identiteit en de betekenis van zijn concepten bepaald is door het bewustzijn dat voortkomt uit de hegemonie. Macht wordt op deze manier gezien, zowel als bestuur door instemming als dominantie door middel van staatsapparaten.

Of men de wereld naar zijn hand kan zetten hangt af van de draagkracht achter de discursieve formatie die hegemonisch wil worden. In welke mate het hegemonisch bewustzijn universeel is, hangt af van hoeveel mensen zich identificeren met het wereldbeeld dat een partij uitdraagt. Dit brengt ook een belangrijke eigenschap van deze visie naar boven maar ook één die we al een paar keer impliciet aangehaald hebben. Het sociale is niet het fundament van het politieke maar het is juist het politieke dat het sociale schept. Het sociale zelf kent geen fundament, het is inherent incoherent, gespleten door allerlei conflicten en spanningen zonder enige natuurlijke ordening. Het is het politieke dat het sociale constitueert. Dit houdt ook een fundamentele maakbaarheid van het sociale in.

Zoals Slavoj Žižek het stelt kunnen we zeggen dat een politiek project niet begint van het mogelijk maar vanuit het onmogelijke. Werkelijke politiek gaat over het stellen van eisen die verder gaan dan de heersende symbolische orde. Eisen die niet gedacht of voorgesteld kunnen worden binnen de heersende discursieve formatie. Dit zou een werkelijk alternatief politiek project zijn, een tegen-hegemonie. Een project dat niet vertrekt vanuit de bestaande hegemonische orde maar die buiten de *common sense* wil treden om de samenleving te herschape. Er moet een eis gesteld worden die niet louter belangen verdedigt maar die zich richt op iets meer en een metaforisch condensatiepunt wordt voor de herstructurering van de volledige sociale ruimte. Werkelijke politiek is de kunst van het onmogelijke.⁵⁶

⁵⁶ Erik Swyngedouw, "The Antinomies of the Postpolitical City: In Search of a Democratic Politics of Environmental Production", *International Journal of Urban and Regional Research* 33, nr. 3 (september 2009) p. 616.

3 Depolitisering en zijn kenmerken

3.1 Wat kan depolitisering inhouden?

Depolitisering kan alleen maar bepaald worden door het te hebben over zowel politisering als depolitisering. Wat betekenen deze twee begrippen in het kader van een concept van het politieke dat antagonisme als kern heeft? Het is vanzelfsprekend dat politisering juist het benadrukken of aanduiden van het antagonisme is. Depolitisering houdt daartegenover juist het ontkennen in van een conflict. Politieke handelingen hebben veel verschillende aspecten maar uiteindelijk gaat het altijd over het verstevigen of uitdagen van een machtspositie. Wanneer een politieke partij een bepaald beleidspunt contesteert, politiseert het dit bepaalde punt. De partij die aan de macht is, zal de kern van zijn ideologie (zijn kernwaarden) altijd proberen te depolitiseren. Deze ideologie mag dan niet in vraag gesteld worden; er wordt gedaan of er geen keuze mogelijk is. Zo zal er bijvoorbeeld binnen een samenleving altijd een collectief verstaan van het sociale (een hegemonische ordening) aanwezig zijn die de grenzen van het politieke debat bepaalt: over wat mag gediscussieerd worden en over wat niet; wat op de politieke agenda mag staan en wat niet?

Depolitisering en politisering worden echter interessanter als we ze verbinden met hegemonische praktijken. In deze context hebben we het over discursieve depolitisering, een depolitisering van de taal. Zoals we al eerder aangegeven hebben berusten deze praktijken op het universaliseren van een discursieve formatie. Een bepaalde samenstelling van woorden en betekenissen en daarbij een manier om de wereld te begrijpen, wordt algemeen. De taal en ideeën worden veralgemeend, ze worden, in de termen van Gramsci, *common sense*. Wat is dit anders dan een depolitisering van het maatschappelijk debat? Er zijn dus altijd een bepaald aantal principes en normen, de *nodal points*, die in het publieke debat niet in vraag worden gesteld. Dit is de machtsbasis van de hegemonische orde. Binnen de neoliberale orde is dit de economie en de individuele verantwoordelijkheid. Wie stelt het financieel kapitalisme en de persoonlijke verantwoordelijkheid nog in vraag? Een depolitiserende politiek zal de maatschappij en de daarin aanwezige machtsverdelingen proberen te naturaliseren.

Depolitiserings wordt gekenmerkt door een aantal aspecten. Zo is er het discursieve aspect. De betekenis van tekens en de taal in het algemeen wordt zo geconstrueerd dat de posities en het beleid van de machthebbers vanzelfsprekend lijkt. Oppositie voeren wordt zo moeilijk aangezien het debat in de *civil society* in de termen van de hegemonische orde gevoerd wordt. Verder is er ook een epistemisch aspect aanwezig dat verband houdt met het discursieve aspect. De discursieve velden bepalen namelijk ook hoe we de maatschappij begrijpen. De hegemonie beïnvloedt de maatschappijwetenschappen waardoor ze kennis produceren die aansluit bij de *common sense*, die, omdat ze wetenschappelijk is, als legitiem wordt beschouwd. Ze produceert legitieme kennis over de maatschappij die ze dan noodzakelijk voorstelt als dé waarheid. Op die manier verzeild het beleid in de technocratie. Omdat er een wetenschappelijke consensus is, kan er een beleid gevoerd worden alsof er geen andere keuze mogelijk is. Als de maatschappij sterk gedepolitiseerd is, kunnen we zoals Mouffe spreken van een post-politieke maatschappij. Met de post-politieke maatschappij verwijzen we naar een maatschappij waar het politieke terrein gereduceerd is tot een sfeer van consensueel bestuur en beleidsvorming, gedragen door een administratie. Men blijft binnen het terrein van het mogelijke, binnen de bestaande sociale relaties.⁵⁷

Politisering houdt dan het uitdagen van deze vanzelfsprekendheden in. Zowel in de taal als in onze kennis over de maatschappij. Wanneer men politiseert, toont men aan dat met betrekking tot bepaalde domeinen er wel degelijk keuzes mogelijk zijn; dat er wel een alternatief bestaat. Dit houdt mogelijk een breuk in met zowel de taal van de hegemonie, als met de wetenschappelijke kennis die het beleid ondersteunt. Iets politiseren houdt de controle over sociale processen opnemen en verantwoordelijkheid nemen voor onze collectieve keuzes, in. Politisering is articulatie, de constitueren en her-constitueren van identiteiten, de expressie van identiteiten als politiek symbolisch, de mobilisering van sociale krachten en het uitdagen van het conventionele. Sociale conflicten worden gepolitiseerd wanneer ze het onderwerp worden van bewuste reflectie en antagonisme: wanneer we thema's in eigen handen nemen waar ze

⁵⁷ Erik Swyngedouw, "Environments: The End of Nature, Climate Change and the Post-political Condition", *Royal Institute of Philosophy Supplement* 69 (oktober 2011) p. 266.

voordien als een natuurlijke orde begrepen werden. Een politiek project dat dit doet noemen Laclau en Mouffe een contra-hegemonie.

Neem bijvoorbeeld de democratische principes van onze West-Europese samenlevingen. Deze worden binnen onze samenleving niet in vraag gesteld. Democratie is voor een groot deel gedepolitiseerd in onze maatschappij. Er heerst een consensus over onze liberale-democratische staat. Wat ook gedepolitiseerd is, is het debat over de organisatie van de economie. De huidige organisatie van onze economie wordt niet in vraag gesteld. Aan de andere kant wordt het thema identiteit sterk gepolitiseerd. Al enige jaren heerst er een hevig debat tussen conservatieve en progressieve krachten over gender, racisme, seksualiteit en identiteit. Politisering en depolitisering zijn politieke strategieën. Depolitisering helpt het verstevigen van de hegemonie, terwijl politisering de hegemonie helpt uitdagen en in vraag stellen. Waar Mouffe aan voorbijgaat is dat wanneer het alternatief op de neoliberale orde hegemonische wordt, ze evengoed depolitiserende technieken zal gebruiken om haar macht te verzekeren. Een algemene depolitisering van de publieke sfeer en de staatsinstellingen zal in dat geval evenzeer leiden tot een post-politieke samenleving.

3.2 *Waarheid en depolitisering*

Een discursief kader houdt een bepaald begrip van de werkelijkheid in. Dit verband hebben we al gelegd bij Gramsci (maar geldt evengoed in het post-marxisme). Bij Gramsci is politiek voor een groot deel de strijd over de *common sense*. Het zijn echter de (organische) intellectuelen die de spontane kennis van de samenleving vormgeven. Elke discursieve formatie hanteert een eigen interne logica die ze via maatregelen in de praktijk brengt en waarmee ze het sociale ordent. Het discursief kader is ook bepalend voor de kennis die men van de samenleving heeft en hoe men daarin de causale verbanden ziet.

Elke discursieve formatie is gebaseerd op een aantal premissen waar deze logische gevolgtrekkingen uit voortkomen. Meestal hebben deze premissen betrekking op het mensbeeld. Dit kan bijvoorbeeld de mens als arbeidend wezen of *homo economicus* zijn. Een dergelijke ontologie is eigen aan elke ideologie en bepaalt hoe binnen dat denkkader het sociale opgevat wordt. Het is dan ook enkel binnen een hegemonische formatie dat iets als waarheid kan verschijnen. We weten echter op grond van het begrip van het politieke dat elke sociale objectiviteit een effect is van macht. Hegemonie is in die zin een koppeling van weten en macht. In dit hoofdstuk bespreken we het depolitiserende karakter van dit weten.

3.2.1 *De premissen van het neoliberalisme*

Een manier om de relatie tussen wetenschap en collectief bewustzijn te begrijpen, is met behulp van een vrije interpretatie van de ideeën van Thomas S. Kuhn in zijn werk: *The Structure of Scientific Revolutions*. Kuhn beschrijft wetenschappelijke vooruitgang als de opeenvolging van paradigma's die geïnternaliseerd en geïnstitutionaliseerd worden. Deze vooruitgang wordt gekenmerkt door twee momenten. Aan de ene kant is er het moment van de normale wetenschap en aan de andere kant de wetenschappelijke revolutie. Het moment van de 'normale' wetenschap houdt in dat er één wetenschappelijk paradigma aanwezig is dat een aantal problemen kan oplossen. Het paradigma levert een interpretatief raamwerk dat een aantal technieken, methodes, criteria van wetenschappelijke praktijk en theorieën uitlijnt. Binnen de wetenschappelijke praktijk van de normale wetenschap werkt men binnen het paradigma en

doet men vooral aan, zoals Kuhn het noemt, *puzzle-solving*.⁵⁸ Het paradigma stuit uiteindelijk op fenomenen die ze niet kan verklaren. Als deze anomalieën zich opstapelen, zorgt dit er voor dat men het paradigma verlaat en een nieuwe wetenschappelijke basistheorie ontwikkelt die deze fenomenen wel kunnen verklaren. Er volgt dus een ‘revolutie’ waar wetenschappelijke vooronderstellingen gewijzigd en herroepen worden. Het paradigma dat in de plaats komt, wordt op zijn beurt geïnternaliseerd en wordt ‘normale’ wetenschap.⁵⁹

Kunnen we zo’n momenten niet in de politiek terugvinden? Peter A. Hall doet dit wanneer hij het heeft over beleidsvorming als sociaal leren. Hier merkt hij op dat de dialoog rond maatschappelijk beleid plaatsvindt in een discursieve ruimte. Beleidsmakers werken binnen een kader van ideeën dat niet alleen aangeeft wat het doel en de middelen van het beleid zijn maar ook de natuur van de problemen die zij moeten aanpakken. “This framework is embedded in the very terminology through which policymakers communicate about their work, and it is influential precisely because so much of it is taken for granted and unamenable to scrutiny as a whole”⁶⁰ Als we dit in de termen van het post-marxisme gieten, betekent dit dat het beleid in al zijn aspecten bepaald wordt door een gegeven discursief kader. Hall geeft het voorbeeld van het Keynesiaanse economisch paradigma dat verschillende premissen aanlevert over hoe de economie georganiseerd moet worden. We kunnen deze paradigma’s vergelijken met wat Kuhn in gedachten had wanneer hij het had over wetenschappelijke paradigma’s. Deze wetenschappelijke paradigma’s steunen op discursieve formaties. Zij vormen de intellectuele basis voor de kennis van het sociale en worden ook gebruikt om het sociale vorm te geven. Het zijn ook deze discursieve formaties die *common sense* worden en de termen van het publiek debat bepalen.

Het moment van de ‘normale’ wetenschap is het moment waarop een bepaald verstaan van de wereld vanzelfsprekend wordt en waarbij identiteiten en het sociale volgens deze kennis opgebouwd worden. Daarnaast is er het ‘revolutionair’ moment. Dit kunnen we in de politieke

⁵⁸ Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 4de dr. (Chicago: The University of Chicago Press, 2012) p. 24-42.

⁵⁹ Kuhn p. 67-76.

⁶⁰ Peter A. Hall, “Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The case of Economic Policymaking in Britain”, *Comparative Politics* 25, nr. 3 (april 1993) p. 275-279.

theorie begrijpen als het moment waarop een nieuwe discursieve formatie een nieuwe analyse van het sociale maakt. Colin Hay beschouwt de opkomst van het neoliberalisme op het einde van de jaren zeventig als zo'n moment. Het neoliberalisme kwam op in een periode van stijgende inflatie en een stijging van de werkloosheid terwijl de welvaartstaat en de keynesiaanse logica volledige werkgelegenheid beloofde. De diagnose van rechts was elegant in zijn eenvoud en daar lag zijn overtuigingskracht.

Haar logica was die van de *public choice theory*. Deze theorie past de technieken en analytische apparaten van de moderne economische wetenschappen toe op het onderzoek van politieke processen. Het publieke domein wordt benaderd vanuit een economisch perspectief. Zo vertrekt men van een *homo economicus* die handelt volgens een instrumentele rationaliteit om bepaalde doelen te bereiken die bepaald zijn door het eigenbelang.⁶¹ Zo beschrijft de *public choice theory* de nauwe instrumentele rationaliteit van de staatsbureaucratie (zo'n groot mogelijk budget en invloed), van de burgers (maximalisatie van materieel eigenbelang) en van de politici (het maximaliseren van stemmen ongeacht de gevolgen) verklaarde. Dit is de hoofdpremisse van het neoliberalisme. Een premisse die momenteel deels bewust, deels onbewust een onderdeel is van onze taal en denken. Als u deze rationalistische vooronderstellingen accepteert, resteert louter logische deductie.

Volgens Hay krijgen we aan het einde van de jaren zeventig te maken met een normatief neoliberalisme: het 'revolutionair' moment van het neoliberalisme. Dit was gebaseerd op o.a. de *overload thesis* dat louter een logische afleiding was uit de *rational choice theory*. De *overload thesis* houdt in dat politici die, om hun electorale overwinning te verzekeren, materiele welvaart beloofden en om dit te verwezenlijken vaak staatschulden opbouwden. Deze thesis had voornamelijk een retorische functie: "In effect, the overload thesis provided a populist narration of the crisis capable of attributing responsibility to the then-ascendant Keynesian paradigm and the parties that had internalized it. It opened the discursive terrain for both monetarism and supply-side economics, which were to provide an alternative economic paradigm]..."⁶² De

⁶¹ Bart Engelen, "Thinking Things Through: The Value and Limitations of James Buchanan's Public Choice Theory", *Review of Political Economy* 19, nr. 2 (2007) p. 1-4.

⁶² Colin Hay, "The Normalizing Role of Rationalist Assumptions in the Institutional Embedding of Neoliberalism", *Economy and Society* 33, nr. 4 (1 november 2004) p. 511.

neoliberale analyse van de crisis die zich in de jaren zeventig afspeelde opende dus een nieuwe discursieve ruimte dat de neoliberalen in staat stelde een nieuw economisch beleid te legitimeren.

Het is pas in de jaren negentig onder New Labour dat dit neoliberale economisch denken genormaliseerd wordt. De onderliggende premissen belanden in het moment van de ‘normale’ wetenschap, de premissen van de *public choice theory* worden conventioneel. Zo spreekt Wolfgang Streeck ook over “the liberal utopia of standard economic theory” waar economie als wetenschappelijke kennis het volk leert welke economische stappen genomen moeten worden. De economische theorie wordt aanvaard als een theorie van het sociale. Zo verbergt het zijn retorische aard en wordt het een instrument voor de constructie van het sociale volgens de wetten van het neoliberalisme.⁶³

Discursieve praktijken zorgen zo voor een normalisering waardoor wat genormaliseerd wordt verschijnt als een aantal premissen die een bepaald soort handelen rationaliseert. Hierdoor wordt een institutionalisering van liberaal beleid mogelijk waardoor er geen alternatief mogelijk lijkt. Dit maakt het mogelijk om economisch beleid te herleiden tot een puur technisch en volledig apolitieke aangelegenheid buiten de sfeer van democratische verantwoording. Deze rationalisering speelt op deze manier een rol in depolitiserende strategieën. Alles wat buiten deze logica valt, kan als irrationeel afgewimpeld worden. New Labour gaat nog verder. Ze hanteert ook de *globalisation thesis* die globalisering als externe beperking aanhaalt. De staat moet zich aanpassen aan de belangen van kapitaal (flexibele arbeidsmarkt, voordelig belastingstelsel, etc.) om mee te kunnen in de concurrentiestrijd om investeringen. “The appeal to globalization thus conjures a logic of economic necessity and, indeed, compulsion, driving a non-negotiable agenda for welfare retrenchment and labour-market reform / while further shoring up its open economy macroeconomics.”⁶⁴

Dit zijn beleidsmaatregelen die voortkomen uit een normaliserend discours dat rationalistische vooronderstellingen produceert die er voor zorgen dat het liberaal

⁶³ Wolfgang Streeck, *How Will Capitalism End?* (London: Verso, 2016) p. 75.

⁶⁴ Colin Hay, “The Normalizing Role of Rationalist Assumptions in the Institutional Embedding of Neoliberalism”, *Economy and Society* 33, nr. 4 (1 november 2004) p. 519.

economisch paradigma geconsolideerd, genormaliseerd en gedepolitiseerd wordt. Het is de interne logica en de kennis die verbonden is met en geproduceerd wordt door het neoliberale programma, die voor deze depolitisering zorgen. Maar hoe gedepolitiseerd beleidsvoering in het neoliberalisme ook geworden is, blijft het een politieke en economische keuze, geen eenvoudige noodzakelijkheid. Het tonen van alternatieven is een kwestie van het deconstrueren van de premissen waarop het neoliberalisme steunt.

3.2.2 Tegen een naturalisering van het kapitalisme

Nu we de kennisbasis van het neoliberalisme beschreven hebben en zijn effecten begrepen hebben, kunnen we de depolitiserende werking ervan nog op een andere manier duidelijk maken. Dit doen we met de hulp van Ellen Meiksins Woods en haar zoektocht naar de oorsprong van het kapitalisme. Wanneer het kapitalisme als een natuurtoestand beschreven wordt, wordt de kapitalistische organisatie van het sociale niet in vraag gesteld. Dit is volgens Wood het geval in het commercialisatiemodel dat stelt dat het kapitalisme dat we nu kennen, het natuurlijk resultaat is van menselijke praktijken die altijd al bestaan hebben en nu pas tot uiting komen door het verwijderen van externe obstakels. Rationele op zichzelf gerichte individuen hebben sinds het begin van de mensheid aan ruilhandel gedaan. Deze handelingen werden steeds complexer met meer arbeidsverdeling. Kapitalisme is dan een volwassen versie van deze commerciële praktijken die verlost zijn van culturele en politieke beperkingen. Het komt neer op een kwantitatieve vermenigvuldiging, geen kwalitatieve verandering. Breuken in deze kwantitatieve toename worden dan door externe invloeden verklaard zoals invasies door barbaren, irrationalisme of het politiek parasitisme van de landadel. Wanneer de natuurlijke logica van de markt zijn gang kon gaan, zou de industriële samenleving er altijd komen.

In dit model wordt het kapitalisme meestal verbonden met steden die zich door hun autonomie ontwikkelden tot embryo's van het kapitalisme. Al de verklaringen die in dit model gehanteerd worden, gaan uit van de continuïteit van markten en handel. Handel in de eenentwintigste eeuw is niet fundamenteel anders dan die in de oudheid. De oorsprong van de commerciële samenleving houdt bijgevolg geen grote sociale verandering in maar slechts een kwantitatieve toename. Sommigen hebben het wel over een grote verandering maar dan gaat

het bijvoorbeeld over de overgang van een natuurlijke economie naar een geldeconomie. Deze verandering is nog steeds geen verandering in de aard van de handel maar een verandering in de krachten en instellingen die de werking van de markt beperkten.

Er is, zo stelt Wood, in dit model geen reden om het ontstaan van het kapitalisme te verklaren. Het neemt aan dat kapitalisme altijd al bestaan heeft, in embryonale vorm of in de kern van de menselijke natuur en menselijke rationaliteit. De mens is een kapitalistisch wezen. Het model gaat er van uit dat als mensen met rust gelaten worden, zij zich altijd volgens de regels van de kapitalistische rede zullen gedragen. Dit houdt een paradox in. De markt zou een ruimte van vrije keuzes moeten zijn. Dit model gaat echter in tegen menselijke vrijheid. Zichzelf anders willen gedragen dan volgens de imperatieven van de markt, zou ingaan tegen onze menselijke natuur.⁶⁵

Wood stelt als alternatief een eigen theorie die wel een oorsprong van het kapitalisme weergeeft. “The most salutary corrective to the naturalisation of capitalism and to the question-begging assumptions about its origins is the recognition that capitalism, with all its very specific drives of accumulation and profit-maximization, was born not in the city but in the countryside, in a very specific place, and very late in human history.”⁶⁶ Eén van de fundamentele verschillen tussen een kapitalistische en een pre-kapitalistische samenleving is dat in een kapitalistische samenleving de dominante methode van toe-eigening gebaseerd is op de totale onteigening van de directe producenten, bijvoorbeeld de boeren die hun land verliezen. Tegengesteld aan de lijfeigenen zijn deze directe producenten wel legaal vrij en wordt hun gecreëerde meerwaarde toegeëigend met louter economische middelen. De meerwaarde gaat naar degene die de grond bezit in tegelstelling tot een koning die deze opeist op basis van zijn politiek statuut. Nog een verschil is dat alle koopwaar voor de markt geproduceerd wordt. Dit geeft de markt een nieuwe rol in de maatschappij, ze staat in voor de reproductie van het sociale. Daardoor heeft de markt een uitzonderlijke systemische vereiste en een uitzonderlijke compulsieve kracht. Ze moet constant uitbreiden naar meer levenssferen en steeds meer volkeren aan zijn imperatieven onderwerpen.

⁶⁵ Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism a Longer View*, 2de dr. (UK: Verso, 2017) p. 11-17.

⁶⁶ *Ibid*, p. 95.

Deze dynamiek (deze vorm van toe-eigening en de dominantie van de markt) vond voor het eerst plaats in Engeland omdat de Engelse aristocratie niet zoveel autonome politieke macht bezat waar zij geld kon mee verdienen. Ook bezat de aristocratie buitenproportioneel veel land. De combinatie van deze twee elementen zorgde ervoor dat zij hun politieke macht niet konden gebruiken om rijkdom te verzamelen en daardoor hun economische macht (de productiviteit van hun land) probeerde te vergroten. Hun land lieten de aristocraten bewerken door pachters en omdat zij politieke macht hadden om hogere huur af te dwingen waren zij voor hun welvaart afhankelijk van de productiviteit van hun pachters. Zij moedigden hun pachters dan ook aan om zo efficiënt mogelijk aan landbouw te doen. Ook de pachters zelf werden gedwongen om zo productief mogelijk te zijn aangezien de huurprijs door de markt bepaald werd. Als een andere boer een hogere huur kon betalen doordat hij efficiënter werkte, werd de grond aan hem verhuurd.

Het is de ontwikkeling van deze huurmarkt die de overstap maakt van de markt als een keuze, naar de markt als imperatief. Men moest noodzakelijk participeren in de markt. Er ontstond een niet eerder geziene verspreiding van het agrarisch kapitalisme naar andere economische sferen.⁶⁷ Het is hier niet de plaats om te beschrijven hoe dit agrarisch kapitalisme overging in industrieel kapitalisme. Woods theorie wijst op de historische specificiteit van het kapitalisme en zijn sociale levensvormen. Door te verwijzen naar het commercialiseringsmodel wijst ze op het feit dat een theorie over het ontstaan, of juist het niet ontstaan, van het kapitalisme depolitiserend kan werken. Als het commercialisatiemodel de *common sense* wordt, lijkt het absurd om af te wijken van de imperatieven van het kapitalisme aangezien dat onze natuur is. Politieke alternatieven kunnen in zo'n situatie als onrealistisch of irrationeel afgewimpeld worden.

Politiek is verbonden met een bepaald begrip van de werkelijkheid. Als een bepaald wetenschappelijk paradigma 'normale' wetenschap wordt, kan dit een deel van een depolitiserende strategie van een politieke macht zijn. Het creëert een kader van noodzakelijke verbanden waardoor bepaalde beleidsbeslissingen niet meer in vraag gesteld kunnen worden. Een politiek project heeft er baat bij als haar begrip van de werkelijkheid of haar visie over

⁶⁷ Ibid, p. 95-105.

bepaalde problemen dominant wordt in wetenschappelijk onderzoek. Het is wel belangrijk om te verwijzen naar de complexiteit van hegemonische praktijken. We willen niet het verkeerde beeld scheppen dat wetenschappelijk onderzoek volledig bepaald wordt door een hegemonisch bewustzijn. Het lijkt echter redelijk om het te hebben over een wisselwerking tussen maatschappelijk onderzoek en ideologische visies op de maatschappij. Als er rond dit onderzoek een consensus ontstaat en in een ideale situatie gepopulariseerd wordt (zoals het idee van de ‘homo economicus’ en het kapitalisme als natuurlijke toestand) dan beperkt dit een politiek conflict en ontstaat er een post-politieke samenleving.

3.3 Post-politiek in de politieke theorie

De post-politieke visie is ook aanwezig in de politieke theorie. Twee personen die post-politieke theorieën vorm geven zijn Ulrich Beck en Anthony Giddens. Hun ideeën over de essentie van politiek is vooral relevant omdat ze als basis dienen voor het heruitvinden van de sociale democratie in de jaren negentig. Hun theorie vormt de basis van de fel bekritiseerde derde weg. We zullen trachten weer te geven waarom deze theorieën post-politiek zijn en waarom zij in de praktijk geen succes konden boeken. Hiervoor gaan we eerst een algemeen overzicht geven van de ideeën van respectievelijk Beck en Giddens. Beide auteurs vertrekken van het idee dat de maatschappij in een nieuwe fase van moderniteit beland is en bijgevolg post traditioneel wordt. Hierdoor verandert de politieke praktijk. Ze geven beide aan wat politiek in deze post-traditionele of reflexieve maatschappij inhoudt.

3.3.1 Een nieuwe samenleving met een nieuwe politiek

Volgens Beck bevinden we ons in een tijdperk dat hij de reflexieve moderniteit noemt. Hiervoor bevonden we ons in de eerste moderniteit. Het idee is dat het moderniseringsproces reflexief geworden is. De eerste moderniteit creëert een aantal bijwerkingen die zijn eigen ondersteunende instituties zoals de natiestaat, de kern familie en de ontologische distinctie tussen natuur en samenleving, ondergraaft. De gevolgen van deze bijwerkingen dwingen ons om de instituties van de moderniteit te herdenken. De meest sprekende bijwerking zijn de effecten van de industrialisering op de natuur. Deze bijwerkingen konden voorheen doorgegeven worden aan de natuur, nu worden ze zo problematisch dat ze de industriële samenleving dreigen te ondermijnen. Technologische ontwikkeling speelt hier ook een rol in. In de moderniteit had men het doel om door middel van de technologie de natuur onder controle te krijgen. Men greep in om de natuur zo productief mogelijk te maken. Nu lijkt technologie ook een enorm risico in te houden. We hebben door de industrialisering en technologie de natuur

tot een product gemaakt van het menselijke handelen waardoor het onderscheid tussen natuur en samenleving wegvalt. Hierdoor zijn we genoodzaakt de moderniteit te herdenken.⁶⁸

We kunnen Becks idee van de overgang van de ene moderniteit naar de andere vatten als een wegvallen van stabiliteit. Dit wegvallen van de traditionele symbolische categorisering van het sociale gebeurt op een aantal manieren. (1) In dit nieuwe tijdperk zijn de voorwaarden voor sociale klassen ondergraven. In de plaats hiervan heerst er individualisme. Dit betekent dat men zijn positie in de samenleving niet meer kan afleiden uit zijn economische situatie en dat theorieën die de samenleving proberen te verklaren aan de hand van deze economische categorieën hun fundament verliezen. (2) De reflexieve maatschappij houdt ook een individualisering in. Ze ontwricht de oude manieren van leven en richt nieuwe in waarmee ieder individu zijn eigen leven kan bepalen. Met individualisering bedoelt hij dus atomisering of isolering van het individu dat zijn eigen levensvorm moet vinden in de nieuwe samenleving ongebonden door oude concepten zoals klasse of kernfamilie die niet meer van toepassing zijn in deze reflexieve samenleving.⁶⁹

(3) Een laatste element is de opkomst van onzekerheid doordat onze nieuwe samenleving een risicosamenleving is. Bepaalde gevaren werden geïntroduceerd door de moderniteit, ze zijn het product van de industrialisering en werden systematisch geïntensifieerd wanneer deze industrialisering globaal werd. Risico is hoe we systematisch omgaan met deze gevaren. Het is een risico van de moderniteit. Een voorbeeld van zo'n risico is radioactiviteit. De moderniteit heeft ons nucleaire energie 'gegeven'. Dit houdt echter gevaren in en we maken een afweging van het risico dat met deze energie verbonden is. Beck heeft het dan over een verschuiving van de distributie van welvaart naar de distributie van risico's waar in mindere maten ook allerlei (vooral internationale) ongelijkheden spelen. Deze risico's worden ook een onderwerp van politiek.⁷⁰

⁶⁸ Antoon Braeckman, "Reflexive Modernization and the End of the Nation State: On the Eclipse of the Political in Ulrich Beck's Cosmopolitanism", *Ethical Perspectives* 15, nr. 3 (september 2008) 346-347.

⁶⁹ Ulrich Beck, Anthony Giddens, en Scott Lash, *Reflexive Modernization Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (UK: Polity Press, 1994) p. 13-14.

⁷⁰ Ulrich Beck, *Risk Society Towards a New Modernity*, vertaald door Mark Ritter (London: Sage Publications, 1992) p. 19-24.

Dit heeft gevolgen voor hetgeen politiek kan inhouden in deze reflexieve moderniteit. Beck heeft het over een verschuiving naar *sub-politiek*. Dit houdt in dat de politiek voorbij gaat aan de formele verantwoordelijkheden en hiërarchieën van de traditionele staat. Dit komt voort uit Becks vaststelling dat de traditionele categorie van de staat en veel van wat daar komt bij kijken niet meer relevant is in de reflexieve moderniteit. Het zoeken naar een eigen levensvorm blijft niet privé maar wordt een onderdeel van het publieke debat. Dit debat wordt echter niet langer in de oude machtscentra gevoerd maar verschuift naar de individuele burger. Dit duidt hij aan met de term *sub-politiek*. Deze onderscheidt zich van de traditionele politiek omdat er actoren die buiten de politieke of het corporatistische systemen staan, kunnen optreden bij het ontwerpen van de samenleving.⁷¹

Vervolgens maakt hij een onderscheid tussen regel-gerichte en regel-veranderende politiek. De eerste vorm van politiek kan ook dingen veranderen maar functioneert louter binnen de categorieën van de eerste moderniteit. De andere politiek richt zich op wat Beck de *politics of politics* noemt. Deze vorm houdt in dat de regels van het politieke spel veranderd worden. Voor hem betekent dit dat in de eerste vorm politiek in de categorieën van de eerste moderniteit gespeeld wordt, georiënteerd rond het antagonisme tussen links en rechts. *Politics of politics* gaat nieuwe categorieën proberen te bepalen, het politieke proberen heruit te vinden binnen een nieuwe context.⁷² Met een nieuwe moderniteit komen dan ook nieuwe regels voor politiek. In deze nieuwe politieke constellatie is het onderscheid tussen links en rechts betekenisloos.

Hieronder richten we ons op de politieke theorie van Giddens die grotendeels op dezelfde lijn ligt als die van Beck. Zo spreekt hij op dezelfde manier als Beck over sociale reflexiviteit, een risico maatschappij en individualisme. Hij ontwikkelt deze theorie met het doel om een nieuwe radicale politiek uit te denken die van toepassing is op deze nieuwe sociale constitutie. Volgens hem is het socialisme op het einde van de twintigste eeuw louter reactionair.

⁷¹ Ulrich Beck, Anthony Giddens, en Scott Lash, *Reflexive Modernization Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (UK: Polity Press, 1994) p. 16-24.

⁷² *Ibid*, p. 35-37.

Ze wil enkel de welvaartsstaat behouden. Welke radicale politiek moeten we voeren na de dood van het socialisme? Giddens geeft vijf kenmerken van een nieuw politiek project.⁷³

(1) Het eerste kenmerk is de heropleving van solidariteit in de context van het individualisme dat Beck beschreven heeft. Men moet de autonomie hebben om het eigen leven vorm te geven maar dit houdt nog steeds reciprociteit en interdependentie in. We moeten het individu en zijn omgeving bij elkaar brengen door zowel de nadruk te leggen op sociale rechten als plichten. Het onderlinge vertrouwen moet gewonnen worden. (2) Het tweede aspect is de aandacht die we moeten hebben voor *life politics*. Dit houdt een maatschappelijk debat in dat probeert te achterhalen hoe we zouden moeten leven. Een vraag die voordien beantwoord werd door de natuur en de traditie. Voor Giddens gaat *life politics* verder dan een links verhaal. De problemen die deze vorm van politiek aanhaalt, zijn niet beperkt tot linkse standpunten maar is een radicale politiek. Hier moet men denken aan onze levensstijl en zijn invloed op het milieu dat publiek besproken wordt. (3) Het derde aspect heeft betrekking op de problematiek rond globalisering. We moeten erkennen dat de liberale democratie en de natiestaat tekortkomingen vertonen in de post-traditionele of reflexieve samenleving. Om deze uitdaging aan te gaan moeten we de overheid niet beperken tot de staat maar als een breder gegeven dat meer horizontaal bestuurt via onder andere governance. Burgerinitiatieven moeten meer aandacht krijgen en een deel van het bestuur worden. Deze moet tot uiting komen in een democratisch systeem dat de focus legt op dialogen tussen individuen.⁷⁴

Uit deze aspecten waar een nieuwe radicale politiek rekening mee moeten houden, leidt Giddens (en Beck) *The third way politics* af. Deze nieuwe radicale politiek moet de burger op een positieve manier leiden door deze veranderingen. Relevant voor ons is dat ze een politiek willen voeren die het onderscheid tussen links en rechts overstijgt. Ze willen nog steeds strijden voor gelijkheid en de zwakken beschermen, maar de strijd om vrijheid moet die van de individuele vrijheid zijn en het collectivisme moeten we opgeven. Solidariteit moet gevonden

⁷³ Anthony Giddens, *Beyond Left and Right the Future of Radical Politics* (UK London: Polity Press, 1998) p. 1-5.

⁷⁴ Idem, *The Third way: the Renewal of Social Democracy* (Cambridge: Polity Press, 1998) p. 27-64.

worden in individuele verantwoordelijkheid. Verder kan het gezag alleen legitiem zijn als het uit democratie en burgerparticipatie voortkomt. Dit is het programma van de derde weg.

3.3.2 De derde weg en post-politiek

De projecten van Beck en Giddens zijn vergelijkbaar met die van Laclau en Mouffe: ze trachten beiden in een nieuwe context de mogelijkheid van politiek te ontdekken. Mouffe gaat Becks en Giddens theorieën echter aanwijzen als de sociologische oorsprong van het post-politieke perspectief. Dit omdat Beck en Giddens stellen dat de tijd van tegenstellingen, collectieven en ideologieën achterhaald is en dat we in een tijdperk van reflexieve moderniteit beland zijn. Hierdoor stellen ze dat een nieuw politiek project niet meer georiënteerd kan zijn op een onderscheid tussen links en rechts aangezien deze categorieën hun betekenis verloren hebben.

De reden waarom Mouffe hun visie als post-politiek bestempelt, is dat zij de essentie van 'het politieke' uit de weg proberen te gaan, namelijk antagonisme. Hiervoor hebben ze een aantal redenen. Door hun focus op twijfel, dialoog en de afzwakking van tradities door de opkomst van de reflexieve moderniteit, valt de politieke tegenstander weg. De grootste politieke vraag gaat dan over onenigheden tussen verschillende levenswijzen en in hoeverre autonomie behouden kan worden binnen een dialogische democratie. Het democratisch debat wordt voorgesteld als een dialoog tussen individuen die pogen solidariteit en vertrouwen te kweken. Conflicten kunnen opgelost worden doorheen deze dialogen. Het dialogisch karakter van democratie is zeer problematisch voor Mouffe.

Het lijkt er op dat in de reflexieve moderniteit geen collectieve identiteiten te vinden zijn die met elkaar in conflict treden. Dit houdt in dat politieke opposities en grenzen verdwenen zijn. Oude politieke grenzen hebben hun betekenis verloren. Daardoor verliezen vakbonden en massapartijen hun functie aangezien alleen nog individuen politiek relevant zijn. Beck vond deze organisaties überhaupt politiek irrelevant omdat de veranderingen in de maatschappij niet het gevolg waren van een collectieve politieke wil maar van niet-intentionele neveneffecten van de eerste moderniteit. Deze beweging kan misschien verklaard worden doordat Beck en Giddens hun visie op politiek afleiden uit hun sociologische analyse. Dit is het omgekeerde van

hetgeen Laclau en Mouffe doen. Voor hun gaat politiek vooraf aan het sociale. Als men verwijst naar het sociale verwijst men nooit naar de samenleving als een empirische referent (het materiële ding) maar naar de manier waarop een hegemonische orde de samenleving voorstelt. Giddens en Beck doen het omgekeerde, ze stellen een verandering vast in de samenleving en veranderen op basis van de nieuwe maatschappij wat politiek kan inhouden. Dit geeft hun theorie een indruk van wetenschappelijke juistheid waardoor ze de visie van hun tegenstanders kunnen bestempelen als achterhaald.

Giddens en Beck hebben wel nog steeds één tegenstander. De traditionalist of fundamentalist die als tegenreactie op de reflexieve moderniteit de zekerheid van de oude tradities wil waarborgen. Door dit te doen, verzetten ze zich tegen de stroom van onze geschiedenis waardoor hun standpunten geen legitimiteit hebben en ze dus niet kunnen deelnemen aan het democratisch debat. Deze tegenstanders worden politieke vijanden.⁷⁵ In dit discours van Beck en Giddens staat het woord ‘modernisering’ centraal en moet men een onderscheid maken tussen degenen die afgestemd zijn op de nieuwe reflexieve moderniteit en degene die zich nodeloos aan het verleden vastklampen. Het gebruik van ‘modernisering’ (als *floating signifier*) heeft hier een sterk retorisch karakter dat een politiek onderscheid maakt tussen ‘modern’ en ‘fundamentalistisch’ of ‘archaïsch’ denken en dat tegelijkertijd het politiek karakter van het gebruik ontkent.

Het is voor ons niet verbazend dat Beck en Giddens uiteindelijk nog een onderscheid moeten maken tussen een ‘wij’ en een ‘zij’. Dit is constitutief voor een politiek project, zoals Schmitt ons leerde. Maar door het op een neutrale manier voor te stellen als sociologisch onderbouwd, ontkennen zij de politieke grond van dit onderscheid. Dit is een typische post-politieke handeling. Hieruit moeten we dan ook besluiten dat politiek in zijn antagonistische dimensie niet verdwenen is maar zich louter verbergt onder pseudowetenschappelijke stellingen. Dit is voor Mouffe problematisch omdat zo de eisen van conservatieve kringen niet in acht genomen kunnen worden binnen een democratisch debat.⁷⁶

⁷⁵ Chantal Mouffe, *On the Political* (UK: Routledge, 2005) p. 48-51.

⁷⁶ *Ibid*, p. 54-55.

Nu blijft de vraag wat voor invloed deze theorie van Beck en Giddens op de politieke praktijk van sociaal-democratische partijen heeft gehad. Omdat hun theorie het politieke als een dialogische democratie voorstelt, zijn zij niet in staat om de fundamentele machtsstructuren van onze samenleving te laten zien. Bij elke maatschappelijke uitdaging die zij aangaan, slagen zij er niet in om de rol van machtsposities correct weer te geven. Zo schenken ze geen aandacht aan de rol die het neoliberaal beleid heeft gespeeld bij de ontwikkeling van de ecologische crisis. Zonder de huidige hegemonische machtsverhoudingen te vatten, kunnen zij nooit de democratisering doorvoeren die zij voor ogen hebben.⁷⁷ We hebben hierboven al geschetst waar Giddens naartoe wil met zijn ‘derde weg’ en we hebben ook de basisprincipes van dit nieuw politiek project geschetst. Volgens Mouffe is dit project niet meer dan een tegemoetkomen aan het huidige financieel kapitalisme en stelt het geen vragen over de relatie tussen de globale krachten en de problemen die deze genereren. Alleen zo kunnen zij hun dialogische politiek volhouden. Zo zijn zij niet in staat om de hegemonie van het neoliberalisme uit te dagen. Hun begrip van het politieke stelt hen niet in staat het politieke in praktijk te brengen. Zij zouden nooit een hegemonie kunnen vormen omdat ze vergeten dat het eindpunt van de politiek macht is, en niet een dialoog.

We kunnen hieruit de positie van *New Labour* onder Blair verklaren. Zij zetten Thatchers neoliberaal beleid voort waardoor zij de sociale democratie geleidelijk transformeerden in een variant van het neoliberalisme. Ze hebben de huidige hegemonie aanvaard. Dit betekent dat *New Labour* ook niet in een strikte zin aan politiek doet. Ze bieden geen alternatief en ook geen keuze voor de kiezer. Dit is zo, omdat hun visie gebaseerd is op een theorie die het politieke niet goed weergeeft. Hierdoor worden hun politieke activiteiten producten die door reclamebureaus in de markt worden gezet.⁷⁸ Deze nieuwe visie op de sociaal democratie is ondertussen verspreid over heel West-Europa. De gevolgen ervan zijn duidelijk. Dit nieuwe politiek project kan zich niet profileren in het politieke spectrum (het houdt zich niet aan de logica van het politieke) en slaagt er daarom ook niet in om blijvende successen te boeken. Dit kan de vernietigende uitslagen voor de sociaal-democratische partijen in 2017

⁷⁷ Ibid, p. 50-51.

⁷⁸ Ibid, p 56-62.

verklaren. Zo werd in Nederland de PVDA bijna weggeveegd⁷⁹ en liggen de scores van de SPA bij elke peiling lager.⁸⁰ Dit terwijl Emanuel Macron en zijn nieuwe beweging, *En Marche*, met een expliciet centristisch standpunt de verkiezingen gewonnen heeft in Frankrijk.⁸¹ Het is maar afwachten tot de steun voor Macron afbrokkelt. Hier zien we in de eerste helft van 2018 al tekenen van.⁸² Een ander resultaat van Becks en Giddens theorie is dat op deze manier een post-politieke samenleving ontstaat aangezien elke werkelijke politieke contestatie ontbreekt. Politiek verzandt in technocratisch bestuur en de democratie blijft beperkt tot een fictieve rationale ‘consensus’⁸³ die alternatieve politieke projecten als archaisch en populistisch bestempelt.

⁷⁹ Belga, « PvdA-voorzitter Hans Spekman stapt op », *Vrt Nieuws*(18/03/2017) op <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/2.48618>, geconsulteerd 19/05/2018.

⁸⁰ TNS, *Politieke Barometer VRT & De Standaard*, Maart 2018: https://dsocdn.akamaized.net/Assets/Images_Upload/2018/03/26/Politieke_Barometer_2018__Golf_4_6.pdf, geconsulteerd 19/05/2018.

⁸¹ Gianni Paelinck, Kathleen Heylen, “Macron haalt absolute meerderheid in parlement, maar verplettert niet”, *Vrt Nieuws* (18/06/2017) <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/2.47689>, geconsulteerd 19/05/2018.

⁸² Edm, “Groot protest in Parijs tegen Macron: politie massaal aanwezig”, *De Standaard* (05/05/2018) http://www.standaard.be/cnt/dmf20180505_03499232, geconsulteerd 19/05/2018.

⁸³ Fictief want er is noodzakelijk altijd iets extern

3.4 vertegenwoordiging in een post-democratie

Wat voor effect heeft de post-politieke samenleving op onze democratie? Om die vraag te beantwoorden keren we terug naar Laclau en Mouffe die de huidige constellatie als post-democratisch beschrijft. Om dit te begrijpen moeten we inzien wat democratie kan betekenen in de context van ‘het politieke’. Dit doen we het best onder verwijzing naar de ‘democratische revolutie’ waarover Mouffe en Laclau het hebben. Deze revolutie houdt in dat de democratische principes van vrijheid en gelijkheid geconstitueerd worden als *nodal points* in de constructie van het politieke. Elk discursief veld heeft tijdens deze revolutie een moment dat betrekking heeft op vrijheid en/of gelijkheid (politieke vrijheid, economische gelijkheid, etc.). Vrijheid of gelijkheid worden eisen van bijna alle politieke projecten.

Deze revolutie die een verschuiving in het bewustzijn van de West-Europese samenlevingen inhoudt, vond tweehonderd jaar geleden plaats. Laclau en Mouffe begrijpen deze verschuiving als het moment waarop de logica van het politieke (zoals we die in het eerste deel beschreven hebben) wordt geactualiseerd. Dit is het einde van een samenleving geleid door een theologische-politieke logica waar de sociale orde gebaseerd was op goddelijke wil. De democratische revolutie houdt een fundamentele instabiliteit van de politieke ruimte in waar de identiteit van de strijdende machten voortdurend verandert en steeds geherdefinieerd wordt.⁸⁴ Mouffe noemt dit ook de aanvaarding van het pluralisme dat een einde inhoud van een monolithische, substantiële invulling van de idee van het goede leven. Deze aanvaarding houdt een diepgaande transformatie van de symbolische ordening van sociale relaties in. Geen enkele sociale actor kan claimen de essentie van de samenleving te belichamen.⁸⁵ Zo is een democratische samenleving de uitdrukking van de logica van het politieke en vormen de democratische instellingen de institutionalisering van deze logica waarin conflictualiteit tot uiting kan komen en hegemone praktijken plaats kunnen vinden.

Mouffe’s kritiek op rationalistische en dialogische benaderingen van de democratie (zoals die van Rawls en Habermas) laten we hier buiten beschouwing. Voor haar zijn deze visies

⁸⁴ Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*, second edition (London: Verso, 2014) p. 135-140 .

⁸⁵ Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox* (London: Verso, 2009) p. 18-22.

gevaarlijk aangezien zij theoretisch een rationele consensus mogelijk maken en zoals we van Schmitt geleerd hebben, is dit een gevaarlijke illusie die barbaarse gevolgen kan hebben. Immers, het politieke sluit altijd iets uit. In deze visie op democratie is er evenwel geen plaats voor onenigheid en dus voor het externe. We kunnen stellen dat de onbeslisbaarheid van het sociaal debat die volgt uit Laclau en Mouffe's beschrijving van een anti-essentialistische blik op het politieke (en het sociale) een radicale democratie tot gevolg heeft. Omdat er geen consensus mogelijk is en macht en exclusie openbaar zijn, beschermt deze denkwijze onze plurale democratie tegen een geslotenheid (of een dictatuur van de 'waarheid'). Zo kan de dynamiek van de democratie, contestatie en debat, altijd gegarandeerd worden. Een hegemonische orde die de contestatie beperkt, zal noodzakelijk naast een post-politieke ook een verschraving van de democratische samenleving teweegbrengen. Het is de hegemonische orde die de grenzen van het democratisch debat trekt en dus bepaalt over wat wel en niet gedebatteerd mag worden. Als die hegemonie te veel invloed krijgt, verzandt onze democratie in technische debatten die de burgers niet interesseren. Wat hier echter het werkelijke probleem lijkt is dat het consensusdenken en de vlucht naar het midden (zoals boven beschreven in de theorieën van Beck en Giddens) een kern creëert van politieke partijen die deels geïnstitutionaliseerd zijn en in grote lijnen, behalve een aantal technische verschillen, dezelfde standpunten verdedigen waardoor een groot deel van de sociale eisen niet vertegenwoordigd zijn in onze democratie.

Hoe kunnen we deze huidige post-democratische toestand beschrijven? Jon Mansell en Sara Motta beschrijven het ontstaan van de derde weg in Chili en het Verenigd-Koninkrijk. De crisis in de sociale democratie begint volgens hen bij de institutionalisering van de sociaal-democratische partijen in de jaren zestig waardoor zij een cruciale rol speelden in het nationale politieke leven. Deze institutionalisering had als gevolg dat er limieten gesteld werden aan de participatie en aan de eisen die gearticuleerd konden worden. Op het einde van de jaren zestig kwamen deze limieten steeds meer onder druk te staan door de opkomst van steeds radicalere militanten die verder wilden gaan dan de corporatistische akkoorden. In Chili culmineerde dit in het presidentschap van Salvador Allende in 1970 en in het Verenigd-Koninkrijk culmineerde dit in de stakingsgolven van 1974 en 1978. Deze radicale uitdaging van onderuit zorgde voor een tegenoffensief van het kapitaal dat resulteerde in een radicale herstructurering van de hegemonie. Dit zette Chili op weg naar het neoliberalisme met de staatsgreep in 1973 en het

daaropvolgende dictatuur van Pinochet. In het Verenigd-Koninkrijk werd in 1979 Margaret Thatcher verkozen. Beide projecten waren gebaseerd op de uitroeiing van de collectieve ideologieën, geschiedenis en cultuur van de georganiseerde lagere klassen en de promotie van geïndividualiseerde en gecommmercialiseerde sociale relaties in publieke instituties en vele delen van het dagelijkse leven.

Links reageerde op deze nieuwe realiteit met een mobilisatie en een radicalisering van burgerbewegingen. Deze protesten bereikten hun hoogtepunt zowel in Chili en het Verenigd-Koninkrijk in het midden van de jaren tachtig. Deze protesten werden succesvol onderdrukt mede door interne verdeeldheid tegen het einde van de jaren tachtig. Dit bevestigde het leiderschap van centrum-links. Deze kleine periode vond plaats in de tweede helft van de jaren tachtig en kon beschreven worden als een controlecrisis. De crisis zorgde ervoor dat zowel rechts als de elite van centrum links zich in hun belangen bedreigd voelde. Zij wilden terug naar een consensuele, elite-gedreven nationale politiek met een strikte disciplinerende van burgerbewegingen. Dit was één van de manieren waarop de derde weg ontstond. Deze werd voor een deel gevormd uit de noodzaak om controle te krijgen over de militanten. De discursieve strategie die de derde weg hiervoor hanteerde in het begin van de jaren negentig verbond volkse politieke activiteiten en een ideologisch discours met chaos, wanorde en autoritarisme (denk hierbij aan de theorieën van Beck en Giddens). Ideologie krijgt een negatieve betekenis en staat tegenover goed bestuur. Wat de samenleving nodig had was een pragmatisch programma dat elk sociaal antagonisme overstijgt en zich dus niet verzet tegen de macht van de markt.

Deze verandering vond ook plaats in de interne structuur van de centrum-linkse partijen, haar praktijken en haar externe relaties met de sociale basis. De derde weg her-representeerde zijn achterban als een geïndividualiseerde middenklasse die weinig inspraak van beneden naar boven had. De beleidsvorming hield geen rekening met de sociale basis en werd in de plaats daarvan gevormd door niet verkozen elites gecentreerd rond de persoonlijke contacten van de partijvoorzitter. De centralisatie en een demobiliserend discours zorgde voor een sterke daling van de participatie. Hierdoor werd de rol van de media om de boodschap van de partij te verkondigen groter. Dit vindt men terug in de manier waarop verkiezingscampagnes gevoerd worden. Deze worden aangevoerd door marketingspecialisten en politieke analisten die zich op politieke consumenten focussen. De nieuwe generatie van politieke kandidaten worden

gekneed, gevormd en verkocht aan het electoraat als een product in de plaats van als vertegenwoordiger van een bepaalde visie op de samenleving. De kandidaten zijn dan ook geen organische intellectuelen maar carrière professionals uit hogere sociale klassen die geen ervaring hebben met politiek buiten de partij.

Samen met de participatie aan de neoliberale hegemonie maakte de derde weg zichzelf ongeloofwaardig als vertegenwoordiging van bepaalde delen van de samenleving. De neoliberale samenleving draait namelijk niet positief uit voor iedereen. De benadeelde sociale groepen worden voor een groot deel vertegenwoordigd door sociaal-democratische partijen maar deze hebben geen politiek project dat de eisen van die groepen op de politieke agenda brengt. Hierdoor wacht een deel van het politieke veld noodgedwongen op de articulatie van hun frustraties. Er is, met andere woorden, een hele reeks van antagonismen die politiek niet gearticuleerd worden.

Dit maakt de weg vrij voor rechts om deze ergernissen te politiseren. De discursieve formatie van rechts kunnen we in het algemeen schetsen als één die nostalgie (als de bedreiging van traditionele waarden en de gemeenschap door het vreemde), de sociale disciplineren van de minderbedeelden en de antipolitiek (het verzet tegen de politieke elite gecombineerd met een vage notie van verandering zoals *de kracht van de verandering*) als *nodal points* heeft.⁸⁶ Deze beweging herkennen we ook in België. De Sp.a slaagt er niet meer in de stemmen van de leden van de socialistische vakbond of mutualiteit voor zich te winnen. Tegelijkertijd stemmen er opvallen veel leden van de socialistische vakbond of mutualiteit op het Vlaams Belang en slaagt de N-VA erin een volkspartij te worden en dus ook een deel van het traditioneel links electoraat te verleiden⁸⁷.

Het is duidelijk dat de sociaal-democratische partijen er niet in slagen om een alternatief te bieden, noch traditioneel linkse kiezers te vertegenwoordigen. Onze democratie wordt zo gedomineerd door een consensus tussen de traditionele partijen die allemaal min of meer

⁸⁶ Jon Mansell en Sara C. Motta, "Re-articulating Dissen: Representing the Working Class from Third Way to New Right in Britain and Chile", *Political Studies* 61, nr. 4 (8 november 2012) p. 753–761.

⁸⁷ Marc Swyngedouw en Dirk Heerwegh, *Wie Stemt op welke Partij? De structurele en Culturele Kenmerken van het Stemgedrag in Vlaanderen*, *Onderzoeksverslag Centrum voor Sociologisch Onderzoek* (2007); Koen Abts, Marc swyngedouw, en Bart Meuleman, *Het Profiel van de Vlaamse Kiezers in 2014*, *Onderzoeksverslag Centrum voor Sociologisch Onderzoek* (2014).

toegetreden zijn tot de neoliberale hegemonie. Dit consensusmodel houdt gevaren in aangezien het een groot deel van eisen van de mensen niet in acht neemt. Dit vormt een voedingsbodem voor extreem rechtse partijen die als enigen een werkelijk alternatief lijken aan te bieden. De reactie van het centrum blijft beperkt tot een morele afwijzing van deze ‘bruine plaag’. Een antwoord hierop zou een werkelijke tegen-hegemonie zijn die het initiatief bij rechts wegneemt. Dit zou een politiek project inhouden dat zich bewust is van de logica van het politieke en dat zich ook bewust is van de uitdagingen die de depolitisering van onze maatschappij inhoudt.

Voor Mouffe ligt het antwoord bij de opkomst van een links populisme dat moet zoeken naar een nieuw sociaal subject dat een transformatie van het sociale teweeg kan brengen. Populisme begrijpt ze als een manier waarop het politieke geconstrueerd kan worden door een politieke grens te trekken die de samenleving in twee kampen indeelt waardoor de ‘underdog’ gemobiliseerd kan worden tegen degene die de macht in handen hebben. Dit houdt in dat de verschillende conflicten die de vermarkting van de samenleving met zich meebrengt, verbonden worden in een *chain of equivalence* om die heterogene conflicten te articuleren in een collectieve wil. Volgens haar is dit enkele mogelijk in een nieuwe vorm van politieke organisatie die verder gaat dan een verticale representatie. Er is ook nood aan een horizontale (door middel van burgerbewegingen) politieke organisatie rond deze conflicten. Dit is dan een links-populistisch project.⁸⁸

⁸⁸ Íñigo Errejón, Chantal Mouffe, en Owen Jones, *Podemos in the Name of the People* (London: Lawrence and Wishart, 2016) p.123-125.

4 Conclusie

We hebben dit onderzoek aangevat met het doel inzicht te krijgen in wat depolitisering kan betekenen en hoe dit proces de mogelijkheid van alternatieve politieke projecten en mogelijke politieke contestatie beïnvloedt. Onderweg zijn we tot het inzicht gekomen dat deze processen en het tot stand brengen van een post-politieke samenleving past in de logica van het politieke. Het is een techniek die resulteert uit de logica van het politieke en die de greep op het sociale vergroot. We zijn hiertoe gekomen door het begrip van ‘het politieke’ en van de ‘politiek’ van het post-marxisme uit te werken.

Hiervoor hebben we eerst de oorsprong van de twee basiselementen van deze theorie uiteengezet. Dit deden we door Carl Schmitts begrip van het politieke uiteen te zetten. Voor hem houdt de essentie van het politieke in dat men het onderscheid maakt tussen vriend en vijand. Politiek houdt antagonisme in; een antagonisme dat fundamenteel is aan de samenleving. Dit begrip van antagonisme kunnen we begrijpen als het fundament dat door Laclau en Mouffe gebruikt wordt om een eigen begrip van antagonisme te construeren. Hegemonie, het andere element, leiden ze af uit Gramsci's politieke theorie die hegemonie beschrijft als een autonome politieke praktijk. We hebben deze politieke praktijk beschreven als het verbinden van verschillende politieke eisen met deze van het proletariaat tot een collectieve wil. Een wil die als doel heeft om zowel de staat te besturen als het maatschappelijk middenveld cultureel vorm te geven door de *common sense* te vormen en zo de particuliere logica van de gevormde collectieve wil te universaliseren. Politiek betreft hier heel de samenleving en daarbij de volkscultuur. Deze culturele praktijken staan centraal in politieke praktijken.

Het zijn deze twee elementen die Laclau en Mouffe gebruiken om een nieuw begrip van ‘het politieke’ en de ‘politiek’ te construeren door ze in een poststructuralistische context een nieuwe betekenis te geven. Het is deze anti-essentialistische politieke logica die we verder hebben uiteengezet. Zo hebben we politiek beschreven als een discursieve praktijk waar verschillende discursieve formaties via de articulatie van individuele ervaringen als collectieve ervaringen, een machtspositie willen innemen en zo het maatschappelijk discours bepalen. Met anderen woorden, een discours wordt hegemoneisch. We moeten deze hegemoneische praktijk echter niet begrijpen als een centraal gestuurd proces maar als een amalgaam van processen en

gebeurtenissen in diverse domeinen die de maatschappij op een bepaalde manier vormgeven. Antagonisme wordt dan de interne grens die een discursieve formatie stelt door iets buiten te sluiten die de betekenis van de discursieve formatie mogelijk maakt. Het is alleen door dit antagonistisch moment dat een politiek bewustzijn betekenis krijgt en kan bestaan. Hierdoor is er altijd iets extern aan een heersende sociale orde en houdt een orde altijd ook de mogelijkheid van verzet in. ‘Politiek’ is voor Laclau en Mouffe de hegemonische praktijk en ‘het politieke’ het essentiële antagonistische karakter van elk politiek project.

Een werkelijke politieke handeling houdt in dat men verder gaat dan de conventionele taal, dat men verder gaat dan wat er mogelijk lijkt en dat men het onmogelijke tracht te verwezenlijken om een nieuwe maatschappij te creëren. Het is eigen aan een hegemonische orde dat ze haar controle over de maatschappij zo strak mogelijk houdt en zo alternatieven hindert. We begrijpen dit verhinderen van alternatieven als depolitisering. In essentie houdt depolitisering het toedekken in van het maatschappelijk antagonisme waardoor een politiek alternatief niet over de termen beschikt die het nodig heeft om de sociale orde in vraag te stellen. Het benoemen van een sociaal conflict wordt zo bemoeilijkt. Politisering is dan het omgekeerde: het sociaal conflict zichtbaar maken. Er zijn echter nog andere aspecten aan depolitisering. Zo kan men de staatsinstellingen zo organiseren dat zij geen verantwoordelijkheid moeten afleggen. Goede voorbeelden hiervan zijn autonome agentschappen en nationale banken die geen democratische verantwoordelijkheid moeten afleggen maar autonoom een ‘technische’ taak uitvoeren.

Wij hebben echter gefocust op bewustzijnspraktijken en depolitisering. Dit hebben we gedaan door de relatie tussen waarheid en politiek te beschrijven aan de hand van de theorie van Kuhn over de structuur van wetenschappelijke revoluties. Elke discursieve structuur creëert een beeld van de maatschappij en de mens. Binnen één discursief kader of ideologie geldt de visie van de mens en maatschappij die deze uitdraagt als een essentie. Een politiek programma stelt een natuurlijke orde voor die men wil bewerkstelligen om een rechtvaardige maatschappij uit te bouwen. We hebben deze relatie en zijn gevolgen geïllustreerd aan de hand van het neoliberalisme en door middel van een kritiek op de conventionele verklaringsmodellen van de kapitalistische samenleving.

Daarna hebben we aangetoond waarom de derde weg geen politiek alternatief kan zijn. Dit deden we door de sociologische analyse waar dit politieke project op steunt, weer te geven. Een politiek project dat in hoge mate convergeert met het neoliberalisme. We moesten ook besluiten dat omdat de derde weg vertrok vanuit een beeld van een bestaande sociale orde, ze nooit de logica van het politieke kon vatten en ook niet in staat was het antagonisme als essentieel kenmerk van het politieke te erkennen. Hierdoor kon zij op lange termijn nooit succesvol zijn. Als laatste hebben we het effect van een gedepolitiseerde samenleving op de politieke representatie in onze democratische instellingen besproken. Waar de democratie normaal gezien de actualisering van de logica van het politieke inhoudt, wordt politieke representatie uitgehold door partijen die focussen op technocratisch beleidsvoering vanuit het hegemonisch bewustzijn in de plaats van verschillende sociale spanningen op de politieke agenda te plaatsen. We hebben ook beschreven hoe rechts gebruikt maakt van deze leegte in de politieke ruimte door sociaaleconomische eisen in een nostalgisch, nationalistisch en identitair discours te articuleren.

Het is nu dat we ons kunnen afvragen of een radicaal alternatief project mogelijk is. Zoals we vastgesteld hebben houdt het sociale altijd iets extern in. Het is hierin dat we de mogelijkheid van een radicaal politiek project kunnen vinden. Depolitisering kan nooit volledig de mogelijkheid van conflict verhinderen. Politiek is echter de herarticulatie en dearticulatie van bestaande betekenissen. Een nieuw politiek project bestaat altijd uit wat al aanwezig is en probeert daaruit nieuwe betekenissen te vormen. Een nieuw politiek project moet beginnen met de maatschappelijke krachten die al aanwezig zijn. Alle politieke uitdagingen die we eerder vermeldden, hebben een sociale kracht. Het is de taak van een nieuw politiek project om deze verschillende krachten te verbinden en de maatschappij bewust te maken van de politieke aard van deze uitdagingen. Dit houdt in dat ze de processen die aan de basis liggen van deze fenomenen analyseert en een probleemstelling articuleert die antagonistisch van aard is. Deze sociale kracht moet een andere maatschappij voorstellen waar oplossingen voor deze problemen mogelijk zijn. We kunnen ons echter alleen maar een andere maatschappij voorstellen als we weten dat een alternatief mogelijk is. Dit wordt alleen mogelijk wanneer we de logica van het politieke en de depolitiserende praktijken doorgronden.

Dat dit niet onmogelijk is blijkt al uit een aantal recente politieke fenomenen. Zo is er het onmiskenbare voorbeeld van het Spaanse Podemos dat democratisering als centraal strijdpunt heeft en zijn politieke strategie expliciet baseert op de theorieën van Gramsci, Laclau en Mouffe. Ook lijkt Labour in het Verenigd Koninkrijk onder Jeremy Corbyn, die een radicalere linkse politiek wil voeren, zijn vruchten af te werpen. Ook verwerpt de jongerenvoorzitter van de SPD, Kevin Kühnert, het consensusmodel door zich te verzetten tegen een mogelijke coalitie met Merkels CDU. Zijn campagne kende verassend veel succes. Er zijn tal van dit soort voorbeelden die aantonen dat alternatieve politieke projecten mogelijk zijn die ons in staat stellen oplossingen te zoeken voor de uitdagingen waar we voor staan.. Wat het linkse antwoord op het nieuwe rechts ook is, het succes zal afhangen van de capaciteit om de logica van het politieke te doorgronden en de huidige ervaring van sociale wanorde te articuleren in een democratisch links project dat de maatschappij en de taal politiseert.

Woorden aantal (exclusief bibliografie, voetnoten, inhoudstafel en abstract): 21949

Abstract

Het lijkt alsof we ons in een maatschappij bevinden dat de traditionele sociale conflicten naast zich neergelegd heeft en elk ideologisch verschil overstijgt. In deze gedepolitiseerde en post-politieke constellatie hebben we enkel nood aan goed bestuur. Ondertussen staan we voor immense uitdagingen. Hierdoor moeten we de vraag stellen of er nog alternatieve politieke projecten mogelijk zijn in onze westerse liberale democratieën? Het is in de context van deze vraag dat we de concepten depolitisering en politisering gaan onderzoeken maar ook de logica ontdekken van het politieke. Deze concepten leiden we af uit een definitie van ‘het politieke’ zoals deze gevormd wordt in de post-marxistische theorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Hiervoor gaan we eerst de intellectuele fundamenten van deze theorie bestuderen door Carl Schmitt’s begrip van politiek en het begrip hegemonie van Gramsci toe te lichten. Hier halen ze respectievelijk hun concepten antagonisme en hegemonie. Deze twee elementen zal het post-marxisme in een poststructuralistische theorie gieten die ons een anti-essentialistisch begrip van het politieke geeft en een begrip van de interne logica van de ruimte waar politiek zich in afspeelt. Binnen deze ‘logica van het politieke’ vinden we ons begrip van depolitisering en politisering als bepaalde politieke handelingen binnen deze logica. Depolitisering en politisering diepen we verder uit door een verband te leggen tussen ‘het politieke’ en waarheid aan de hand van Colin Hays analyse de logica van het neoliberalisme. Vervolgens geven we ook weer hoe de politieke theorieën van Ulrich Beck en Anthony Giddens ‘het politieke’ miskennen waardoor hun theorieën een post-politieke visie uitdragen. Dit heeft gevolgen voor de socialistische projecten die in de jaren negentig deze theorieën als inspiratiebron gebruiken. In het laatste deel van de paper reflecteren we over de invloed die deze post-politieke visie heeft op politieke vertegenwoordiging en partijstructuren door de politieke toestanden in het Verenigd-Koninkrijk en Chili doorheen de tijd weer te geven en te analyseren. Uiteindelijk concluderen we dat nieuwe politieke projecten mogelijk zijn maar dat zij de logica van het politieke moeten operationaliseren als zij de heersende orde willen uitdagen.

Bibliografie

- Abts, Koen, Marc swyngedouw, en Bart Meuleman. "Het Profiel van de Vlaamse Kiezers in 2014". *Onderzoeksverslag Centrum voor Sociologisch Onderzoek*. (2014)
- Barrett, Michèle. "Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau en Mouffe". In *Mapping Ideology*. London: Verso, 1994.
- Beck, Ulrich. *Risk Society Towards a New Modernity*. Vertaald door Mark Ritter. London: Sage Publications, 1992.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens, en Scott Lash. *Reflexive Modernization Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. UK: Polity Press, 1994.
- Bobbio, Norberto. "Gramsci and the Conception of Civil Society". In *Gramsci and Marxist Theory*, onder redactie van Chantal Mouffe. London: Routledge, 1979.
- Braeckman, Antoon. "Reflexive Modernization and the End of the Nation State: On the Eclipse of the Political in Ulrich Beck's Cosmopolitanism". *Ethical Perspectives* 15, nr. 3 (september 2008).
- De Wit, W. A. De Wit. "Vriend en Vijand - een Oneigentijds Geschrift over Politiek". In *Het Begrip Politiek*, 2e dr. Amsterdam: Boom, 2006.
- Engelen, Bart. "Thinking Things Through: The Value and Limitations of James Buchanan's Public Choice Theory". *Review of Political Economy* 19, nr. 2 (2007).
- Errejón, Íñigo, Chantal Mouffe, en Owen Jones. *Podemos in the Name of the People*. London: Lawrence and Wishart, 2016.
- Giddens, Anthony. *Beyond Left and Right the Future of Radical Politics*. UK London: Polity Press, 1998.
- . *The Third way: the Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1998.
- Gramsci, Antonio. *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*. Onder redactie van David Forgacs. London: Lawrence and Wishart, 1999.
- . "Analysis of Situations: Relations of Force". In *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, vertaald door Quintin Hoare en Geoffrey Nowell Smith, 175–85. London: Lawrence and Wishart, 1971.
- . "Intellectuals and Education". In *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs. London: Lawrence and Wishart, 1999.
- . "Notes on Italian History". In *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, vertaald door Quintin Hoare en Geoffrey Nowell Smith. London: Lawrence and Wishart, 1971.
- . "Notes on the Southern Question". In *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs. London: Lawrence and Wishart, 1999.
- . "Structure and Superstructure (i)". In *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs, 190. London: Lawrence and Wishart, 1999.

- . “The Concept of ‘Historical Blok’”. In *A Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*, onder redactie van David Forgacs, 193. London: Lawrence and Wishart, 1999.
- Hall, Peter A. “Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The case of Economic Policymaking in Britain”. *Comparative Politics* 25, nr. 3 (april 1993).
- Hay, Colin. “The Normalizing Role of Rationalist Assumptions in the Institutional Embedding of Neoliberalism”. *Economy and Society* 33, nr. 4 (1 november 2004).
- Kalyvas, Andreas. “Hegemonic sovereignty: Carl Schmitt, Antonio Gramsci and the constituent prince”. *Journal of Political Ideologies* 5, nr. 3 (2000): 343–76. <https://doi.org/10.1080/713682944>.
- Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. 4de dr. Chicago: The University of Chicago Press, 2012.
- Laclau, Ernesto. *On Populist Reason*. London: Verso, 2007.
- Laclau, Ernesto, en Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics*. Second edition. London: Verso, 2014.
- Mansell, Jon, en Sara C. Motta. “Re-articulating Dissen: Representing the Working Class from Third Way to New Right in Britain and Chile”. *Political Studies* 61, nr. 4 (8 november 2012).
- Meiksins Wood, Ellen. *The Origin of Capitalism a Longer View*. 2de dr. UK: Verso, 2017.
- Moolenaar, R. “Slavoj Žižek and the Real subject of Politics”. *Studies in East European Thought*, 56, nr. 4 (2004).
- Mouffe, Chantal. *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge, 1979.
- . *On the Political*. UK: Routledge, 2005.
- . *The Challenge of Carl Schmitt*. London: Verso, 1999.
- . *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2009.
- Schmitt, Carl. *Het Begrip Politiek*. Vertaald door Bert Kerkhof en George Kwaad. Tweede uitgave. Amsterdam: Boom, 2006.
- Streeck, Wolfgang. *How Will Capitalism End?* London: Verso, 2016.
- Swyngedouw, Erik. “Depoliticized Environments: The End of Nature, Climate Change and the Post-political Condition”. *Royal Institute of Philosophy Supplement* 69 (oktober 2011).
- . “The Antinomies of the Postpolitical City: In Search of a Democratic Politics of Environmental Production”. *International Journal of Urban and Regional Research* 33, nr. 3 (september 2009).
- Swyngedouw, Marc, en Dirk Heerwegh. “Wie Stemt op welke Partij? De structurele en Culturele Kenmerken van het Stemgedrag in Vlaanderen”. *Onderzoeksverslag Centrum voor Sociologisch Onderzoek* (2007).
- Žižek, Slavoj, Ernesto Laclau, en Judith Butler. *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. London: Verso, 2000.